

М.Б. МЎМИНОВА

**ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ
АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ
БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯСИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

ТОШКЕНТ

536.9:

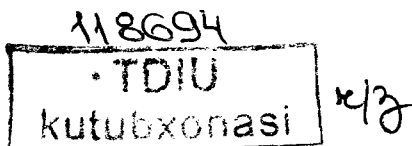
M-86.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

М.Б. МЎМИНОВА

**ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ АКТИВ
ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ
БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯСИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

(МОНОГРАФИЯ)

ТОШКЕНТ – 2021

УЎК: 334.722(575.1).

КБК: 65.9(5У)09

М.Б.Мўминова Тижорат банклари актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш Монография –Т.: «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи», 2021, 130 бет.

ISBN 978–9943–7136–6–6

Монографияда тижорат банкларида актив операцияларни бошқариш йўллари ўрганилиб, корреляцион-регрессион таҳлиллари амалга оширилган ҳамда банк актив операцияларини нейрон тизими модели ишлаб чиқилган.

Активларни секьюритизациялаш, автоматлаштириш, «New Privat» ҳамда масофавий бошқарув инновацион усулларини актив операцияларга йўналтириш орқали бошқаришнинг инновацион услуби шакллантирилган.

Монографиядан, Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари ходимлари – актив операцияларни бошқаришда, муаммоли кредитларни олдини олиш амалиётини такомил-лаштиришда ҳамда тадқиқотчилар ўзларининг мустақил илмий тадқиқотлар олиб боришларида, илмий лойиҳаларида, олий ўқув юртлари талабалари «Пул ва банклар», «Банк иши», «Банк рисклари», «Тижорат банкларининг актив ва пасивларини бошқариш» сингари фанларининг амалий базасини мустаҳкамлашда фойдаланишлари мумкин.

УЎК: 334.722(575.1).

КБК: 65.9(5У)09

Такризчилар:

Т.И.Бобоқулов – Бизнес ва тадбиркорлик Олий мактаби профессори;

Ж.Я.Исаков – Тошкент давлат иқтисодийёт университети "Банк иши ва инвестициялар" кафедраси профессори;

М.Рустамов – Тошкент молия институти Молия факультети декан муовини, иқтисод фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

Ушбу монография Тошкент давлат иқтисодийёт университети илмий Кенгаши томонидан 2021 йил 13 февралдаги 6-сонли қарорига асосан чоп этилди.

ISBN 978–9943–7136–6–6

© «Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи», 2021.

КИРИШ

Жаҳон иқтисодиётида нотекис ривожланиш тенденцияси давом этаётган шароитда банк тизимидаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш, иқтисодий мустақилликни кучайтириш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, молия-кредит соҳасида юзага келаётган молиявий-иқтисодий тўлқинларнинг салбий таъсирини юмшатиш масалалари муҳим аҳамият касб этади. Бунда халқаро банк активларини самарали бошқариш масаласи ўзининг долзарблиги билан тавсифланади.

Бугунги кунда жаҳон иқтисодиётида тижорат банклари томонидан инновацион ёндашувлар асосида актив операцияларни бошқариш самарадорлигини ошириш, актив операцияларни бошқариш доирасида юзага келиши мумкин бўлган рискларни хежирлаш амалиётини янада ривожлантириш, актив операциялар жараёнига нисбатан ички ва ташқи омиллар таъсирини баҳолаш услубиётини ишлаб чиқиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Тижорат банклари актив операцияларини бошқариш стратегиясини ишлаб чиқишда замонавий банк тизимининг шаклланиш ва ривожланишидаги асосий тенденциялар, жумладан, инновацион банк технологиялари, рақамли иқтисодиёт элементларини кенг жорий этиш илмий тадқиқотларнинг марказий бўғинини ташкил этмоқда. Шу билан бирга, актив операцияларни бошқаришда маркетинг ва менежмент уйғунлигини таъминлаш, актив операцияларни бошқариш механизмининг такомиллаштириш бўйича комплекс тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда жадал иқтисодий ислохотлар амалга ошири-лаётган ҳозирги шароитда банк тизими активлари ҳажми ўсиб, ЯИМдаги улуши ортиб бормоқда. Шу ўринда, тижорат банклари актив операцияларини бошқариш стратегияларининг такомиллаш-маганлиги республика банк тизими активлари ҳажми юқори бўлган шароитда ҳам айрим йирик тижорат банкларида активлар даромад-лилиги даражасининг пасайиши, банк депозитлари асосий қисми юридик шахсларнинг талаб қилиб олингунча маблағларидан ташкил топганлиги тижорат банкларининг ўз актив операцияларини юқори таваккалчилик асосида юритишига сабаб бўлмоқда.

Шунга кўра, Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг Харакатлар стратегиясида¹ тижорат банкларининг капиталлашувини ошириш, кредит портфели миқдорини доимий ошириб бориш ва унинг сифатини яхшилаш, инвестициявий лойиҳаларни молиялаш ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кредитлаш кўламини янада оширишга имкон яратувчи чора-тадбирларнинг белгилаб берилиши муҳим аҳамият касб этади. Юқоридагилардан келиб чиқиб, тижорат банкларининг актив операциялари билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш ва уларни бошқариш стратегиясини такомиллаштиришнинг зарурлиги монография мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Шунингдек, 2017 йил 12 сентябрдаги ПҚ-3270-сонли «Республика банк тизимини янада ривожлантириш ва барқарорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2018 йил 23 мартдаги ПҚ-3620-сон «Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида», 2019 йил 9 октябрдаги ПҚ-4487-сон «Ўзбекистон Республикаси банк секторининг молиявий барқарорлигини оширишга оид биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорлари ва мазкур соҳага тегишли бошқа меъёрий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур монография муайян даражада хизмат қилади.

Актив операцияларни бошқаришда маркетинг ва менежмент уйғунлигини таъминлаш, актив операцияларни бошқариш методологиясини такомиллаштириш бўйича комплекс тадқиқотлар долзарб масалалардан бири бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, актив операциялар таркибини инновацион хизмат турлари орқали кўпайтириш ва банкнинг кредит портфели мониторингини мукамаллаштириш, банк ички аудитини ривожлантириш, муаммоли кредитларни тизимлаштирган ҳолда бошқариш, қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларни амалга ошириш бу борадаги мавжуд муаммоларни ҳал этиш зарурати ва аҳамиятини оширади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харакатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон фармони., 2017 йил 7 февраль // www.lex.uz

I БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Банк тизимида актив операцияларни бошқариш борасидаги илмий-назарий қарашлар

Сўнгги йилларда республикамызда олиб борилаётган ислохотлар натижасида, банк тизимида бир қатор ютуқларга эришилди. Жумладан, мамлакатимизда фаолият олиб бораётган банкларнинг ривожланиши халқаро талаблар даражасида эканлиги ҳамда жаҳон ҳамжамияти томонидан ижобий баҳоланаётганлиги бунга мисол бўлади.

Бирок иқтисодийни модернизациялаш шароитида тижорат банклари учун асосий муаммолардан бири банкнинг ликвидлиги ва даромадлигининг энг мақбул даражасини аниқлашдир. Бунинг учун банк актив операцияларни бошқариш стратегиясини ишлаб чиқиш лозим, бунга эришишда банк тизими муҳим аҳамият касб этади. Шу сабабли, аввало, банк тизими, банк менежменти, бошқарув, банк активлари, актив операциялар ва уни бошқариш усулларига иқтисодчи олимларнинг назарий ва илмий қарашларини чуқур ўрганиш муҳим деб ҳисоблаймиз.

Аввало, «Банк тизими ўзи нима?» деган саволга иқтисодчи олимларнинг қарашлари орқали жавоб берамиз.

Иқтисодчи олимлардан О.Ю.Рашидовнинг фикрича, «Банк тизими-ташқилий тузилма сифатида йирик тизим бўлиб – мамлакатнинг иқтисодий тизимига киради. Бу шунини билдирадики, банкларнинг фаолияти ва ривожланиши моддий ва номоддий неъматларни ишлаб чиқариш, муомала ва истеъмол қилиш билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқиш зарурдир»² деб таъриф беради.

Россиялик олимлар Ю.Г.Вешкин, Г.Л.Авагян «Банк – бу кредит ташкилоти бўлиб, у қуйидаги банк операцияларини амалга оширишнинг алоҳида ҳуқуқига эга: жисмоний ва юридик шахсларнинг пул маблағларига қўйилмаларни жалб этиш, ўз номидан ва ўз ҳисобидан ушбу маблағларни қайтариб бериш,

² О.Ю.Рашидов “Пул, кредит ва банклар”, 2011. 320 бет.

тўлаш, тезкор бажариш, жисмоний ва юридик шахсларнинг банк хисоб рақамларини очиш ва юритиш шарти билан жойлаштириш», деб таъкидлашган.³

Иқтисодчи олим О.И.Лаврушин «Банк фаолияти муайян ўзига хос хусусиятларга эга. Ушбу ўзига хос хусусиятлар куйидагилар билан боғлиқ:

1) банк ишлаб чиқариш соҳасида эмас, балки айирбошлаш соҳасида ишлайди;

2) банк – бу муайян маънода савдо институти ҳисобланади;

3) банк – бу тижорат корхонаси;

4) банкнинг фаолияти тадбиркорлик тавсифга эга;

5) банк – бу нафақат тижорат корхонаси, балки жамоат институти ҳам»,⁴ деб изоҳлайди.

Юқоридаги иқтисодчи олимларнинг фикрларини ўрганар эканмиз, барча таърифлар ўзига хос тарзда банк тизимини очиб берган ва бу тизим кенг қамровлилигини, ушбу таърифларнинг барчаси ўринли эканлигини кўришимиз мумкин.

«Банк тизими ривожланишининг асосий негизини актив операциялар ташкил қилади. Шу сабабли, кўпчилик банклар банк менежментида активларни бошқариш стратегиясига алоҳида эътибор қаратади. Бундан ташқари, активларни бошқариш стратегияси молиявий стратегиянинг муҳим таркибий қисми ҳисобланиб, уни ишлаб чиқишда банк молиявий барқарорлигига фаол таъсир этувчи омиллар таҳлили зарур бўлади»,⁵ шундай экан, биз «Банк менежменти ўзи нима?» саволига жавоб топишимиз лозим.

Иқтисодчи олим Г.И.Просветовнинг фикрича, «Банк менежменти бу – банк молиявий ресурсларини банк барқарорлигини таъминлаш мақсадида бошқаришдир»⁶, деб изоҳласа, А.В.Тавасиев эса, «Банк менежментини банк фаолиятининг барча

³Экономический анализ деятельности коммерческого банка: учеб.пособие/ Вепкин Ю.Г.,Авагян Г.Л. -:Магистр,2007.-350 с.

⁴ Основы банковского дела: учебное пособие, под ред. О.И.Лаврушина.-М.: Кнорус. 2008.-384 с.

⁵ Раҳматов Ҳ.Ў. Тижорат банклари менежментида активларни бошқариш муаммолар ва ечимлар/ Тошкент: Янги нашр, 2012. -178 б.

⁶ Собиржонова Д., Сулаймонова Б. Менежмент. Ўқув қўлланма.-Т.: Иқтисод ва молия,-2008.212- б.

жараёнлари, муносабатларининг оддий бошқаруви», деб таърифлайди.⁷ Яна бир рус олимаси Е.П.Сускаянинг таърифича, банк менежменти «Банкни бошқариш жараёнида мақсадга эришиш ва уни амалга ошириш усуллари ишлаб чиқиш»⁸ дир.

Е.Ф.Жуков эса «Банк менежменти–ютуқларга йўналтирилган қатор кичик жараёнлардан ташкил топган етарлича мураккаб жараёнди»⁹ деб таърифлайди. Юқоридаги таърифлардан Г.И.Просветов ва Е.П.Сускаянинг фикрига қўшиламыз, чунки улар ўз таърифида банк менежменти банк барқарорлигини таъминлаш мақсадида бошқариш ва бу жараёнда мақсадга эришиш ҳамда уни амалга ошириш усуллари ишлаб чиқишдир, деб таърифлайдилар.

Хорижлик иқтисодчи олим Р.Дафтнинг фикрича, банк менежменти – бу бозор шароитларида банк фаолиятига хос бўлган алоҳида тамойил, функция ва усуллари татбиқ этиш орқали банк ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш орқали стратегик мақсадларга эришишга қаратилган касбий фаолиятнинг мустақил тури ҳисобланади, деб изоҳлайди¹⁰.

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан А.Ваҳобов ва О.Ортиқовнинг таъкидлашича, «Менежмент бошқарув жараёни банк фаолиятининг турли соҳаларини, шу жумладан, унинг ташқи қиёфаси (жиҳозлаш), персонал (мижозларга хизмат кўрсатиш маданияти), техник таъминлаш (алоқа воситалари, компьютерлар) кабиларни камраб олади»¹¹.

Ю.Т.Додабаев, А.С.Кучаров, Н.С.Мирзахмедова эса қуйидагича таъриф берадилар «Банк менежменти – бу бозор иқтисодиёти шароитида банкни бошқаришдир»¹².

Шу билан бирга, иқтисодчи олимлардан Т.Файзиев, Б.Рухитдинов, О.Мирзағаниевлар «Банк фаолиятини комплекс

⁷ Тавасиев А.М. Банковский менеджмент. // Деньги и кредит, 2009 г. №3- 61с.

⁸ Суская Е.П. Управление ссудными операциями как составная часть банковского менеджмента. // Деньги и кредит, 2008 г. №4-с.36

⁹ Банковский менеджмент: учебник. под ред. Е.Ф. Жукова. Юнити-Дана 2012 г. 319с.

¹⁰ Дафт Р. Менеджмент. Учебник. – 6-е изд. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2006. –864 с.

¹¹ Ваҳобов А, Ортиқов О. Банк хизматлари мажмуининг сифат кўрсаткичи. // Бозор, пул ва кредит. 2006й. №12,9-10-б.

¹² Додобаев Ю.Т., Кучаров А.С., Мирзахмедова Н.С. Менеджмент и маркетинг в банках. Учебное пособие. Ташкент 2002 г.

тарзда бошқариш тизими-банк менежменти. Комплекс бошқарув деганда, банк фаолиятининг барча йўналишлар бўйича ишларни ташкил этиш тушунилади»¹³, деб таърифлайдилар.

Биз барча иқтисодчи олимларнинг фикрини кўриб чикиб, фақат А.В.Тавасиевнинг фикрига қўшилмаймиз, чунки у банк менежментини банк фаолиятининг барча жараёнлари, муносабатларининг оддий бошқаруви деб изоҳлайди. Бошқарув жараёни оддий бўла олмайди, бизнинг фикримизча, банк менежменти **мураккаб жараён бўлиб, банкнинг юқори даромад олиши ва ижтимоий, иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш мақсадларини ўзида мужассамлаштирган, бир-бирига узвий боғлаган ҳолда бошқаришдир**, деган хулосага келаемиз. Чунки ҳар бир соҳада бўлгани каби банк соҳасида ҳам биргина мақсад, у ҳам бўлса, даромад олиш ва шу орқали банк барқарорлигига эришишдир, бунда эса банк менежментига эътибор қаратиш лозим. Ушбу жараённи амалга оширишда ҳар бир тармоқ узвий боғланган ҳолда ишлаши, бошқарув жараёнлари тўғри йўлга қўйилиши лозим, шундагина қўтилган натижаларга эришиш мумкин.

Барча адабиётларда «менежмент» ва «бошқарув» атамалари бир-бири билан уйғун ҳолда ишлатилади, шундай экан, бошқарув атамасига ҳам изоҳ берамиз. Бу борада иқтисодчи олим П.В.Журавлев «Менежмент бир томондан «бошқарув» атамасининг маънодошидир»¹⁴, деб таъриф берган. Бироқ менежмент тушунчаси бошқариш тушунчасига нисбатан кенг ва мазмунан бой бўлиб, унинг мазмуни ўрганадиган муаммоларининг хилма-хиллиги, қўллайдиган усулларининг хусусиятлари, тамойиллари, ёндашувлари, функцияларида акс этади.

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан Э.Ғ.Набиев «Бошқарув-объекти иш фаолиятини яхшилаш ёки қўллаб-қувватлашни мақсад қилиб қўйган муайян ахборот асосида

¹³Файзиёв Т. ва бошқ. Банк менежменти. Касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма (3-нашр). Т.: "Илим-зиё", 2014. -224 б.

¹⁴П.В.Журавлев, С.А.Карташов, Н.К.Маусов, Ю.Г.Одегов. Персонал. Словарь понятий и определений.-М.: "Экзамэн", 1999. - 512 с.

амалга ошириладиган хатти-харакатлар йиғиндиси»¹⁵, деб таърифласа, В.А.Спивак «Бошқарув—бу ташкил этилмаган оммани самарали мақсадга йўналтирилган ва унумдор гуруҳга айлантиришнинг алоҳида фаолият туридир»¹⁶, деб изоҳ беради ушбу бир-бирига зид фикрларни ўрганиб, биз куйидаги таърифни шакллантирдик.

Бошқарув бирор-бир мақсадга эришиш йўлида иқтисодий, ижтимоий ва психологик омилларнинг узвий бажарилиши, усул, тамойил, қонун ва воситалар орқали самарага эришишдир.

Самарали бошқарув қонуни орқали бошқарув самарадорлигига эришиш мумкин. Натижа эса бошқарув сифатига боғлиқ бўлиб, банк менежменти бошқарув жараёни сифатида куйидагиларни ўз ичига олади:

- бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалга ошириш;
- банк менежментининг ахборот таъминоти;
- банк менежментининг иқтисодий механизми;
- банк фаолиятини бошқариш;
- персонални бошқариш;
- банкнинг тадбиркорлик фаолиятини бошқариш.

Биз банк менежментининг бошқарув жараёни таркибига кирувчи банк фаолиятини бошқаришга тўхталиб ўтмоқчимиз.

Банк фаолиятини бошқаришни кўриб чиқиш жараёнида

– барча операция турларини бошқариш (актив ва пассивларни бошқариш, ликвидлилик ва б.);

– маҳсулот ва хизматларнинг рақобатбардошлигини ошириш;

- маҳсулот ва хизматларни бозорга чиқариш;
- инновацион фаолият;

– барча йўналиш, бўлим ва филиаллар бўйича банк сиёсатини асослаб беришга¹⁷ тўхталиб ўтишимиз лозим.

¹⁵ Э.Ғ.Набиев. Замоनावий менежмент назарияси ва амалиёти. Т., Академия, 2006. 252 б.

¹⁶ Спивак В.А. Управление персоналом. Учебное пособие. - М.: Эксмо, 2010. - 226 с.

¹⁷ Банковский менеджмент: учебник. под ред. Е. Ф. Жукова. Юнити-Дана 2012 г. 319 с.

Куйидагиларнинг барчаси банк фаолиятини бошқаришда асосий ўринни эгаллайди. Масалан, актив ва пассив операцияларни бошқариш орқали банкнинг даромадлилиқ, ликвидлилиқ, таваккалчилиқ даражаларини назорат қилиш имконига эга бўламиз. Бу эса, ўз навбатида, банкнинг рақобатбардошлигини оширади ва молия бозорида ўз ўрнини эгаллашга ёрдам беради. Яна бугунги кунда барча соҳаларни қамраб олаётган инновацион фаолиятсиз ҳам банк хизматларини тасаввур қила олмаймиз.

Банк актив операцияларини бошқариш ҳақида сўз юритишдан олдин банк активлари ҳамда актив операциялар ўртасидаги фарқ бўйича олимларнинг назарий қарашлари ҳақида қисқача маълумот бериб ўтиш лозим.

«Активлар тушунчаси хавф-хатар тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Банк фаолияти хавф-хатари тижорат банк томонидан ликвидлилиқ йўқолиши ёки банк фаолиятига таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи омиллар билан боғлиқ молиявий йўқотишларнинг юзага келиши имкониятларини ўзида намоён этади. Активларнинг хавф-хатар даражаси ҳар бир актив операциялар тури учун ўзига хос бўлган омиллар тўпламининг таъсир кўрсатиш натижаси ҳисобланади. Хавф-хатар гуруҳлари бўйича активларнинг таснифланиши банк капиталининг етарлилигини баҳолаш учун муҳим аҳамият касб этади»¹⁸, деб таъкидлайди иқтисодчи олимлар Ю.Г. Вешкин ва Г.Л. Авагян.

«Тижорат банкларнинг активлари – бу тижорат банкларнинг ресурслари жойланиши ва улардан фойдаланишни акс эттирувчи бухгалтерлик балансининг моддаларидир.

Банк активлари, одатда, актив операциялар, яъни даромадни олиш, банкнинг ликвидлилигини ушлаб туриш ва унинг фаолиятини таъминлаш мақсадида ўзи ва жалб қилинган маблағларни жойлаштириш натижасида шаклланади. Айнан актив операциялар натижасида банк ўз даромадларининг асосий қисмини олади»¹⁹.

¹⁸ Экономический анализ деятельности коммерческого банка: учеб.пособие/ Вешкин Ю.Г., Авагян Г.Л. -Магистр,2007.-350 с.

¹⁹ Грищенко Г. З. Осипов И. А. Основы банковского дела. Учебно-методический комплекс для студентов экономических специальностей. 2004

Барчамизга маълумки, тижорат банклар активларини бошқариш орқали ўзларининг даромадлилик даражасини оширади, ликвидлилигини мустаҳкамлайди ва ўз навбатида, иқтисодиётнинг барча тармоқларига таъсир кўрсатади. «Активларни бошқариш деганда, ўзи ва жалб қилинган маблағларни жойлаштириш тартиби ва йўллари тушунилади»²⁰.

Банк активлари – бу банкка тегишли ҳамда моддий қийматга эга бўлган қийматликлар: нақд маблағлар, қарзга берилган маблағлар, бинолар ва асбоб-ускуналардан ташкил топади. Бундан ташқари, банкда номоддий активлар ҳам мавжуд бўлиб, булар моддий шаклга эга бўлмайди, аммо банкнинг асосий фаолиятида фаол иштирок этади.

Шунингдек, активларни бошқаришнинг назарий манбаси фақат банк активлари хусусиятларидан эмас, балки банк менежменти моҳиятидан келиб чиқади.

Активларни бошқариш – шахсий ва жалб этилган маблағларни жойлаштириш бўйича фирманинг фаолияти; жорий активларни бошқариш, айланма капитални бошқариш, ликвидли активларни ишлаб чиқариш омилларига айлантириш ва белгиланган активларни бошқаришни фарқлайди.

Ички банк бошқарувининг объектлари турли-тумандир. Банк активлари улардан биридир. Уларни бошқариш тизими бошқарув тизими ва бошқарув объектларини ўз ичига оладиган активлар. Бошқарув тизими олдида шундай мақсадлар турадики, уларга эришиш фойдали бошқарувни англатади. Бу мақсадларни олдида қўйиш менежментнинг вазифасидир, мақсадларни ўзи эса узвий равишда активларни бошқариш тизимига киради.

Иқтисодчи олим Т.Файзиев «Банк активларини бошқариш-банкнинг ҳаракатдаги маблағларини самарали жойлаштириш. Банк активлари банкнинг актив операциялари ёрдамида жойлаштирилади», деб таъкидлайди²¹.

Бундан келиб чиқиб актив операцияларга тўхталар эканмиз, мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан А.А.Омонов, Т.М.Қора-лиевлар «Тижорат банкларининг актив операциялари - бу

²⁰ Абдуллаева Ш.З. Банк иши.-ТМИ. 2003 йил, 196 бет.

²¹ Файзиев Т. ва бошқалар. Банк менежменти. Т.: "Илим-зие", 2014. -224б.

банкларнинг пассив операциялари натижасида шакллантирилган маблағларини иктисодий жиҳатдан даромад (фойда) олиш мақсадида турли мақсадларга жойлаштириш ва ликвидлигини таъминлаш билан боғлиқ операциялардир. Тижорат банкларининг актив операциялари уларнинг фаолиятида жуда муҳим ҳисобланади. Чунки ушбу операциялар орқали даромадлар шакллантирилади ва актив операциялар доимо маълум даражада риск, яъни қарздорнинг дефолти (тўловга қобилсизлик) билан боғлиқ бўлади»²², деган фикрни билдирадилар.

Россиялик иктисодчи олим О.И.Лаврушин бу борада «Кредит ташкилотларининг актив операциялари – бу даромадларни олиш, ликвидлилик ва молиявий барқарорликни ушлаб туриш мақсадида ўзи ва жалб қилинадиган маблағларни тақсимлаш (улардан фойдаланиш) бўйича мақсадга йўналтирилган ҳаракатлардир»²³, деб изоҳ беради.

«Тижорат банкларининг актив операциялари бу-банк томонидан фойда олиш мақсадида ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағларни самарали йўналтиришдир»²⁴. Шу билан бирга «Тижорат банкларининг ўзлик ва юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш турган пул маблағларини жалб этиш натижасида маълум даромад топиш учун ўз номидан фойдаланишдаги фаолияти актив операциялардир»²⁵, деб таърифлар берилган.

Иктисодчи олима А.В.Печникова ва бошқалар «Актив операциялар – бу банк ресурсларни жойлаштириш бўйича операциялардир. Унинг роли ҳар қандай тижорат банки учун жуда катта.

Актив операциялар банкнинг даромадлилиги ва ликвидлигини таъминлайди, яъни тижорат банклари фаолиятининг икки асосий вазифларини ечишга имкон беради. Актив операциялар халқ хўжалигида муҳим аҳамиятга эга. Айнан улар

²² Пул, кредит ва банклар. Дарслик / А.А.Омонов, Т.М.Қоралиев. Солиқ академияси, Тошкент молия институти. – Т.: "Иктисод – Молия" 2012. -324 б.

²³ Основы банковского дела: учебное пособие, под ред. О.И.Лаврушина. -М.:Кнорус. 2008.-384 с.

²⁴ Банк иши. Дарслик.-Т.: "Фан ва технология", 2016. 640 бет.

²⁵ О.Ю.Рашидов "Пул, кредит ва банклар", 2011. 320 бет.

ёрдамида банклар хўжалик фаолияти натижасида бўшаётган пул маблағларини иқтисодиётнинг истиқболли тармоқларига сармоялар оқимини таъминлаб, ишлаб чиқариш, инвестицияларнинг ўсишига, инновацияларни жорий этишга, уй-жой қурилишини кенгайтиришга кўмаклашган ҳолда сармоёга муҳтож бўлганларга йўналтириши мумкин. Банк томонидан аҳолига ссудалар бериш катта аҳамият касб этади»²⁶, деган фикрдалар.

Мамлакатимиз иқтисодчиларидан О.А.Ортиқов, И.Я.Куллиевлар эса «Банкнинг актив операциялари деганда, банкнинг ўз ва жалб қилинган молиявий ресурсларини даромад олиш мақсадида жойлаштириш тушунилади.

Актив операциялар - юқорида қайд этилганидек, бу банк томонидан фойда олиш мақсадида ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағларни самарали йўналтиришдир. Бунга бозорда юзага келган ҳолатни, банкнинг жорий ҳолатини тизимли тарзда таҳлил қилиш, банк активлари ҳаракати ва таркибига доимо зарурий ўзгартиришлар киритиш орқали эришилади»²⁷. Юқоридаги олимларнинг фикрларини ўрганган ҳолда актив операциялар бўйича қуйидаги таъриф шакллантирилди.

Тижорат банклари иқтисодиётнинг қон томири бўлиб, иқтисодиётнинг ҳаракатиинг узвийлигини таъминласа, актив операциялар эса тижорат банкларининг асосий молиявий барқарорлигини таъминловчи муҳим бўгин бўлиб хизмат қилади.

Ушбу таърифни изоҳлар эканмиз, банкларнинг иқтисодиётда тутган ўрни канчалик муҳим бўлса, актив операциялар ҳам банк тизимининг асоси ҳисобланишини, актив операцияларсиз банк активлари шаклланмаслигини, актив операцияларни бошқаришнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини англади.

Юқоридаги иқтисодчи олимларнинг таърифлари асосида қуйидаги чизмани шакллантирдик (1.1-расмга қаранг). Тижорат банкларининг бошқариш жараёнларининг узвийлиги чизмасидан

²⁶ Печникова А.В., Маркова О.М., Стородубцева Е.Б., Банковские операции: Учебник. - М.: ФОРУМ: ИНФРА - М, 2005. – 368 с.

²⁷ Банк менежменти ва маркетинги. Ўқув қўлланма. О.А.Ортиқов, И.Я.Куллиев, Тошкент молия институти, 2015. 208 бет.

бошқариш жараёнларининг узвийлигини кўришимиз мумкин. Бу узвийликни бошқариш орқали банк юқори даромадга, ликвидлиликка, барқарорликка ва капиталининг ўсишига эришади бу эса мижозларнинг банкка ишончини оширади.

1.1-расм Тижорат банкларининг бошқариш жараёнларининг узвийлиги.²⁸

Бу бўйича бизнинг кейинги таърифимиз қуйидагича: **актив операцияларни бошқариш банкнинг даромадини, рақобатбардошлигини ошириш, унинг барқарорлигини таъминлаш, ва рискдан ҳимоялашнинг ягона омили ҳисобланади.**

Тижорат банклари актив операцияларини бошқаришни амалга ошириш чоғида белгиланган ликвидлилик меъёрларига амал қилиши ва айрим турдаги актив операциялар бўйича рискларнинг мақсадга мувофиқ тақсимланишини таъминлаши зарур бўлади. Актив операцияларни бошқаришда уларни гуруҳларга бўламиз.

1. Кредит операциялари. Бунинг натижасида банкнинг кредит портфели шаклланади;

2. Инвестиция операциялари. Бунинг натижасида банкнинг инвестиция портфели шаклланади;

3. Касса ва ҳисоб-китоб операциялари. Бу орқали банк ўз мижозларига асосий хизмат турларини кўрсатади;

²⁸ Муаллиф томонидан ишланган.

4. Ва бошқа актив операциялар. Мазкур операциялар банк фаолиятида самарали инфратузилмани яратишга ёрдам беради.

Ишлаб чиқариш тармоқларини модернизация ва фаол диверсификация қилиш шароитида банклар учун активларни бошқариш асосий вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Ҳар қандай банк молиявий бозорнинг юқори даражада ривожланиши билан иқтисодий барқарорлик шароитида ҳам маълум жиддий кийинчиликларни енгиб ўтишига тўғри келади. Лекин иқтисодиётни модернизациялаш шароитида бир қанча ташқи омиллар тижорат банкларнинг молиявий аҳволига таъсир кўрсатиб, банк актив операцияларини бошқариш масаласи биринчи даражага чиқмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, актив операцияларини бошқаришнинг асосий мақсадларини қуйидагиларга ажратамиз:

1. Банк ликвидлигини ошириш;
2. Банк даромадини ошириш;
3. Рискларни камайтириш.

Шундай экан, банкнинг актив операциялари уларнинг даромадлиги, риск даражаси ва ликвидлигини эътиборга олган ҳолда шакллантирилиши лозим. Банк фаолиятининг ривожланишидан маълумки, даромадлилик ва ликвидлилик бир-бирига қарама-қарши кўрсаткичлардир. Ликвидлилик даражаси банкнинг жалб қилинган ресурсларини актив операцияларга жойлаштирилиш муддатларининг мувофиқлиги даражасига кўра белгиланади. Активларнинг қайтиши ва мажбурият ўртасидаги муддат номувофиқлиги ликвидлилик рискининг асосий манбасидир. Ликвидлилик - банкнинг ташқи баҳолаш мезони бўлса, унинг даромадлиги унинг ички баҳолаш мезонидир.

Шу билан бир қаторда банк ликвидлигига актив операциялари ҳам таъсир қилади. Яъни жами активлар ичида биринчи даражали ликвид активларнинг ҳиссаси юқори бўлиши банкнинг юқори ликвидлигидан далолат беради (1.1-жадвалга қarang).

Активларнинг классификацияси²⁹

Активлар	Ликвидлик			Даромад			Риск			Муддат		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Касса ва ҳисоб-китоб операциялари	+					+			+	+		
Марказий банкдаги вакиллик ҳисоб-варағидаги маблағлар	+			+			+			+		
Бошқа банклардан олинадиган маблағлар		+			+				+		+	
Олди-сотди амалиётлари бўйича маблағлар	+				+			+		+		
Соф инвестициялар			+	+				+				+
Кредит ва лизинг маблағлари			+	+				+			+	+
Бошқа молиявий активлар		+					+	+		+		
Асосий воситалар			+				+		+			+

Юқоридаги жадвалда активларнинг классификацияси келтирилган бўлиб, унда I-юқори, II-ўрта ва III-паст даражаларга бўлинган. Шу билан бирга банкнинг ликвидлилиги актив операцияларнинг риск даражаси билан узвий боғланган. Яъни банк балансида юқори riskли активлар ҳиссаси қанча юқори бўлса, ликвидлик даражаси шунча кам бўлади. Банк томонидан юридик шахслардан, аҳолидан олинган омонатлар ва жамғармаларнинг вақтида қайтарилиши ҳам банкнинг ликвидлик даражасига боғлиқ. Банкнинг мижозлар олдидаги ишончини қозониши учун вақтида олинган банк мажбуриятларини қайтариши лозим, бу эса ўз-ўзидан актив операцияларни самарали бошқаришга боғлиқдир.

Ўз навбатида, актив операцияларининг барчаси хатарга мойил бўлиб, ушбу хатарларни ўз вақтида аниқлаш ва уларнинг

²⁹ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

олдини олиш бўйича чоралар кўриш талаб қилинади. Бунинг учун актив операцияларининг таркибини ўрганиш ва шунга қараб, рискларни бошқариш, ликвидлиликни сақлаши лозим.

Банкнинг ликвидли маблағларга бўлган эҳтиёжини бозордаги талаб ва таклиф нуктаи назаридан кўриб чиқиш мумкин. Банкда ликвид маблағларга бўлган талаб иккита сабаб бўйича вужудга келади:

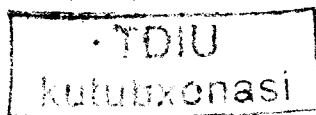
1. Мижозларнинг ўз хисобварақларидан маблағларини олишлари натижасида;

2. Мижозлар томонидан кредит олиш учун буюртмалар келиб тушиши сабабли вужудга келади.

Ликвид маблағларга бўлган талабнинг вужудга келишига яна бир сабаб, банкнинг бошқа кредиторлардан (банклар, ҳукумат ёки Марказий банкдан) олган қарзларини қайтариш билан боғланган. Солиқларни тўлаш ва акциядорларга дивидент тўлаш ҳам юқори ликвидли активларга бўлган талабнинг ўсишига олиб келади. Банкнинг ликвид маблағларга бўлган талабини қондириш учун барча имкониятларини ишга солиб, яъни асосий эътиборни аҳоли ва юридик шахсларнинг маблағларини депозитларга жалб қилишга қаратади.

Агар ликвид маблағларга бўлган умумий талаб таклифидан ошиб кетса, банк ликвид маблағлар тақчиллигига тайёр туриши лозим. Шу билан бирга қанча миқдорда ва муддатга қўшимча ликвид маблағлар олиш масаласини ҳал қилиши лозим. Ўз навбатида, жами таклиф жами талабдан ошиб кетса, банк раҳбарияти ликвид маблағларининг ортиқчалигига тайёр бўлиши ва ушбу маблағларга бўлган талабни қоплаш учун зарур бўлгунга қадар қаерга, қанча муддатга маблағ йўналтириш масаласини ҳал қилиши керак бўлади.

Банкнинг ликвид маблағларга бўлган талабини режалаштиришдаги биринчи вазифаси нақд пул маблағларини бошқаришдир. Яъни мижозлар талабини қондириш учун етарли даражада нақд пул захираларини таъминлашдан иборатдир. Лекин нақд пуллар банкка даромад келтирмайди, ўз навбатида, банк раҳбарияти нақд пулни минимал даражада ушлаб туриши керак бўлади. Бу вазифани амалга ошириш банкнинг пул муомаласи

билан шуғулланувчи бўлинмаси зиммасига тушади. Яъни ушбу бўлинма нақд пулнинг зарурий даражасини аниқлаб, ликвидлиликни бошқариш бўйича амалий ишларни амалга ошириш учун тавсияларни банк раҳбариятига тақдим қилиши керак.

Банк активлари муддатлари бўйича пасивлари таркибига тўғри келиши лозим. Шу билан бирга банк бозор муносабатларининг нобарқарорлиги хатаридан тўла халос бўлмаслиги, банк раҳбарияти олдида банк операциялари даромадлигини ликвидлилик чегаралари доирасидан чиқмаган ҳолда таъминлаш муаммосини юзага келтиради. Лекин ликвидлилик чегараси, активлар ва пасивлар муддатига қатъий риоя қилган ҳолда жойлаштирилиши ҳам банк даромадини максимал даражага кўтаришга айрим ҳолларда тўсқинлик қилади. Бугунги кунда, банк амалиётининг кўрсатишича, талаб қилиб олингунча депозитга қўйилган маблағларнинг бир қисми тарихий характер касб этмокда. Яъни узоқ муддатга талаб қилинмасдан сақланмокда. Бу ушбу узоқ муддатли ресурслар, юқори даромад келтирувчи активларга жойлаштиришга имкон беради.

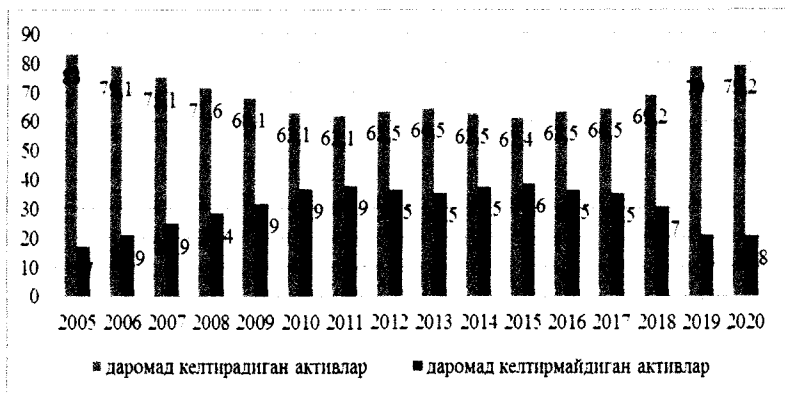
Юқоридагилардан келиб чиқиб банк активларининг даромадлигини эътиборга оладиган бўлсак, активлар ўзининг моҳиятига кўра, даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган турларга бўлинади:

1. Даромад келтирадиган (ишлаб турадиган) активлар. Бу банк ссудалари, қимматли қоғозларга қўйилмалари.

2. Даромад келтирмайдиган (ишламайдиган) активлар. Уларга кассадаги нақд пуллар, марказий банкдаги вакиллик ва захира ҳисоб рақамларидаги маблағлар қолдиқлари, банкнинг асосий фондларига қўйилмалар.

«Амалдаги қонунчиликка асосан, тижорат банклар ўзларининг активларининг маълум қисмини даромад келтирмайдиган ҳамда кам миқдорда даромад келтирувчи активларга йўналтиради. Масалан, даромад келтирмайдиган активга Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳисоб рақамида сақланадиган мажбурий захираларни, асосий воситаларни, жиҳозлар ва буюмларни ҳамда кам миқдордаги даромад келтирувчи активга

эса кассадаги нақд пулни кўрсатиб ўтиш мумкин»³⁰. Республикадаги банкларнинг активлари таркибидаги даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган активлар таркиби билан танишамиз (1.2-расмга қаранг).

1.2-расм.Тижорат банкларнинг даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган активлари ҳажмининг ўзгариш динамикаси (фоизда)³¹

Юқоридаги расмда 2020-2005 йиллар оралиғида даромад келтирадиган ва даромад келтирмайдиган активларнинг ҳажмининг ўсиш динамикасини кўришимиз мумкин. Даромад келтирадиган активлар ҳажми 3,8 % га камайганини, даромад келтирмайдиган активлар ҳажми 3,8 % га ўсганини кўришимиз мумкин. Улар ўртасидаги фарқ бугунги кунда 58,4 % ни ташкил қилмоқда. Бу кўрсаткичлардан банкларимиз ипотека кредити орқали бутун дунёда юз берган жаҳон молиявий иқтисодий инқирози таъсирида банк даромадларида ҳам ўз аксини кўрсатган эди. Мана, йиллар давомида тижорат банклари даромад келтирадиган активларининг салмоғини ошириш йўлларида изланиб, бугунги кунга келиб ушбу кўрсаткичлар ижобий тус олганини кўришимиз мумкин. Бироқ ҳозирда глобал муаммолардан бири

³⁰ О.Ю.Рашидов “Пул, кредит ва бакилар”, 2011.320 бет.

³¹ Марказий банк маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Covid-19 пандемияси барча давлатларга ўз таъсирини кўрсатиб, иқтисодийни издан чиқармоқда. Бизнинг республикамизда ҳам тижорат банклари мижозларга кредит таътиллари берди, бу эса даромад келтирувчи активларнинг фоизининг қисқаришини келтириб чиқаради. Шундай экан, тижорат банклари мана шундай иқтисодий инқирозларга қарши “ҳимоя ёстиқчалари” билан таъминланган бўлишлари лозимдир. Бу эса актив операцияларини бошқаришда даромад келтирадиган ва даромад келтирмайдиган активларга аҳамият бериш кераклигидан дарак беради.

Фикримизча, актив операцияларини даромадлигига қараб бошқариш банк даромадлигини ошириш манбаларини аниқлаш ва молиялаштириш борасида қарорлар қабул қилиш; банкнинг жами актив операциялари таркибида фойда келтирмайдиган активлар салмоғини камайтириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб-чиқиш; банк активларини диверсификациялашнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш, бунда асосий эътиборни қимматли қоғозлар билан операцияларга қаратиш лозим, чунки ушбу активлар банк балансида ўз улушига эга эмас; республикада ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда актив операцияларни тўғри тақсимлаш каби бир қатор масалаларни ечиш имконини беради.

Ушбу масалаларни ечиш банкнинг ички бошқарув тизимига боғлиқдир. Бошқарув тизимининг олдида банк тизимидаги муаммоларини ҳал этиш мақсади туради, бу эса узвий равишда банкнинг актив операцияларини бошқариш таркибига қиради (1.3-расмга қаранг).

1.3-расм. Банк бошқарув тизимининг тартиби.³²

³² Муаллиф томонидан тузилган.

Агар банк актив операцияларини бошқариш жараёнига изох берсак, аввало, берилаётган расмдаги субъектларни бошқаришда мавжуд назария асосида мақсад, стратегия, режа ишлаб чиқилади, ташқи муҳит ва актив операциялар ҳолати ўрганилади. Натижалар аниқ режали вазифаларга, лимитларга айлантирилади ва бошқарув тизими орқали актив операцияларга бевосита таъсир кўрсатилади. Бошқарув тизимининг сўнгида актив операцияларини бошқаришда олдимизга қўйилган мақсадларга эришиш натижасига эга бўламиз. Назорат ёрдамида мақсаднинг бажарилиши аниқланилади ва баҳоланади. Агар мақсадга эришилмаган бўлса, бу ҳақидаги маълумот бошликлар тизимига юборилади, у ерда ҳолатга келтириш мақсадида, активларга қўшимча бошқарув усуллари ишлаб чиқилади. Сўнг янги бошқарув цикллари келади: яна юклатилган тизимда активлар, ташқи муҳит ҳолати ўрганилади ва мақсад қўйилади, стратегия ва бошқалар ишлаб чиқилади.

Актив операцияларни бошқариш элементларини бошқарув тизими етказиб беради. Бошқарув тизими эммитентларини назарий тушунчаларнинг занжири кўринишида тасаввур этиш мумкин, улардан ҳар бири аввалгиси кейингисини аниқлайди.

Амалиётда банк актив операцияларини бошқаришда назарий тушунчалар занжирининг охириги иккита элементига, яъни бошқарувнинг услублари ва воситаларига урғу берилади. Назарий режада изланишнинг объекти одатда, актив операцияларнинг бошқариш мақсадлари ва тамойиллари бўлади. Сўнги вақтларда мамлакатимиз олимлари бошқарув вазифаси орқали актив операцияларнинг таркибий қисми бўлган ссудаларни бошқаришни кўриб чиқмоқдалар. Аммо банк тизимида, жумладан, банк актив операцияларини бошқаришда ишлатиладиган қонуниятлар тўғрисидаги масалалар етарлича ўрганиб чиқилмаган.

Факат комплекс ёндашув банк актив операцияларининг бир текис бошқарув тизимини барпо этишга, бошқарув тизимининг ҳар бир элементини алоҳида ва умумий йиғиндисини кўриб чиқишга ёрдам беради. Актив операцияларини бошқаришнинг аниқ воситаларини тўғри ишлаб чиқиш ва фойдаланиш учун илмий-асосланган назарий база керак бўлади.

Назарий тушунчалар занжирида биринчи элемент мақсаддир (1.3-расмга қаранг). Бошқарувнинг ҳар қандай жараёни мақсадни ўрганишдан бошланади. Бошқарув мақсади - бу исталган натижа. Мақсадга, мақсад мезони деб аталувчи аниқ бир чегараланган, бир-бирига боғланган шарт-шароитда эришиш афзалдир. Агар юқори даромадга эга бўлиш мақсади қўйилса, унинг мезони маъқул келадиган хатар даражаси бўлиши мумкин. Агар мақсад хатарни минималлаштириш бўлса, унинг мезони - юклатилган банкни даромадлилик даражасидир. Мезон - бу қўшимча мақсад ёки асосий мақсадни чегараловчиси.

Банк актив операцияларини бошқарув мақсади умумий ҳам эмас, барқарор ҳам эмас, балки ўзгарувчандир. Ҳар бир банк уларни ўзича ўрнатиши мумкин. Ҳатто фақат иккита мақсади бор бўлган ҳар бир банкда уларни турлича сарфлаши мумкин. Битта банк асосий мақсад сифатида биринчи, мезон сифатида бошқасини танлайди. Кейинги банк эса барчасини, аксинча, қилади. Бундан ташқари, актив операцияларини бошқаришда бир нечта мақсадни ўрнатиши мумкин, натижада кўп мезонли масалани ечишга тўғри келади. Шунинг учун иктисодий адабиётларда учраётган олимларнинг актив операцияларини бошқариш мақсадини узил-кесил таърифлашга уринишлари бизнингча ўринсиз бўлиб кўринмоқда.

Бизнинг фикримизча, қуйидагича ёндашувни танлаши керак: актив операцияларини бошқариш мақсади банкнинг бошқариш мақсади билан аниқланади. Сабаб, активлар – бу банк маҳсулоти, чунки уни тайёрлашда хом ашё сифатида банк ресурси (маблағи) ишлатилган. Банкнинг барча фаолияти банк маҳсулоти йиғиндисини тайёрлашга йўналтирилган. Шунинг учун банк фаолиятини бошқариш мақсади банкнинг актив операцияларини бошқаришга ўхшашдир. Одатда, бундай мақсад сифатида банкни рентабеллиги, ликвидлилиги, ишончилиги аниқланади. Ҳозирда чет элда актив ва пасив операцияларининг бошқарувини мувофиқлаштириш фикри устунлик қилмоқда. Бундай бошқарувнинг мақсади кўп

холларда хатарни маъкул келадиган даражасида, шунингдек, хатарнинг ликвидлилигида банк маржасини максималлаштиришда кўришади. Бирок, банкни ликвидлигини тушунишда, ликвидлиликнинг ошиши асосий мақсад бўлиши мумкин, мезони эса банкнинг даромадлилик даражаси бўлади.

Ушбу параграф доирасида қуйидаги назарий кетмакетликни шакллантирдик: «**Банк менежменти мураккаб жараён бўлиб, банкнинг юқори даромад олиши, ижтимоий ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш мақсадларини ўзида мужассамлаштирган ҳолда бир-бирига узвий боғлаган ҳолда бошқаришдир**».

«**Бошқарув бирор-бир мақсадга эришиши йўлида иқтисодий, ижтимоий ва психологик омилларнинг узвий бажарилиши бўлиб, усул, тамойил, қонун ва воситалар орқали самарага эришишдир**».

«**Тижорат банклари иқтисодиётнинг қон томири бўлиб, иқтисодиётнинг ҳаракатининг узвийлигини таъминласа, актив операциялар эса тижорат банкларининг асосий молиявий барқарорлигини таъминловчи муҳим бўғин бўлиб хизмат қилади**».

«**Актив операцияларни бошқариш банкнинг даромадини, рақобатбардошлигини ошириш, унинг барқарорлигини таъминлаш ва рискдан химоялашнинг ягона омили ҳисобланади**».

Юқоридаги назарий қарашларимизни иқтисодчи олимларнинг илмий ёндашувларини ўрганиб ва бугунги кунда фаолият юритаётган тижорат банкларининг актив операцияларини амалиётда бошқариш жараёнини таҳлил қилган ҳолда шакллантирилди. Шу билан бирга ушбу назарий қарашлар асосида тижорат банкларининг бошқарув стратегиялари ва усуллари шакллантирилади. Кейинги бўлимларимизда бирга актив операцияларнинг бошқаруви тизимига таъсир этувчи омиллар шу билан бирга, актив операцияларни бошқариш стратегиясининг ташкилий асосларини такомиллаштириш борасидаги муаммолар ва уларни ҳал этиш бўйича таклифларни ўрганамиз.

1.2. Тижорат банкларида актив операцияларининг бошқариш стратегияларининг назарий жиҳатлари

Тижорат банкларининг актив операцияларини бошқаришда стратегия муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир банк ўз бошқарув стратегиясига эга бўлиши лозим, чунки ушбу стратегия орқали мақсад, режа ва натижаларга эришилади. Шундай экан, стратегияларнинг назарий жиҳатларини тадқиқ қилиш лозим.

«Стратегия» сўзи – грек тилидан келиб чиққан. Дастлаб у харбий аҳамиятга эга бўлиб, ғалабага эришишнинг тўғри йўлини танлашга оид «генералнинг санъати»ни англатган.

Ҳозирги кунда адабиётларда «стратегия» тушунчасининг куйидаги таърифларини кузатиш мумкин:

- барқарор рақобат устунлигига эришишга қаратилган ўзаро боғлиқ ҳаракатлар йиғиндиси;

- компания томонидан амалга оширилган кўплаб ҳаракатларни шакллантирувчи кучи ёки илгари сурувчи қатор қарорлар;

- ажралиб турувчи тавсифлари ёрдамида рақобат устунликларини яратиш йўли;

- тезкор тубдан ўзгартириш санъати, компаниянинг ўсишига қаратилган ташаббуслар портфели.

Келтириб ўтилган аксарият таърифларда рақобат устунлиги, рақобатбардошлик тушунчаларига асосий урғу берилган. Баъзи ишларда ушбу тушунчанинг мутлақо нобозор таърифлари берилган³³. Мазкур ишда³⁴ банк стратегияси остида «банк концепциясини амалга оширишнинг асосий йўллари билан белгилаб берувчи банкни ривожлантиришнинг комплекс стратегияси» тушунилади. Моҳиятига кўра, интеграл, микдорий жиҳатдан ифодаланган банкни ривожлантиришнинг стратегик кўрсаткичларига боғлиқ бўлган банкнинг жорий режалаштириши ва бошқарувининг алоҳида таркибий қисмлари стратегиялар деб номланган.

Стратегия – вақт функцияси эмас, балки йўналиш функциясидир. У тезкор ҳаракатларни талаб этмайди.

³³ Стратегическое планирование. Учебное пособие. Под ред. А.Н.Петрова. Санкт-Петербург, знание, 2003.

³⁴ Егорова Н.Е., Смулов А.М. Предприятия и банки. М., Дело, 2002.

Бирок стратегия – бу нафақат истикболга мўлжалланган ҳаракат концепцияси, балки бошқарувнинг фикрлаш усулидир³⁵.

Юқоридагилардан келиб чиқиб савол туғилади: Банк ўз стратегиясига эга эканлиги нимани англатади? Бу саволга ижобий жавоб бериш мумкин, агар:

- банк ўз бозор сегментида етакчи ёки инновацияларни жорий этувчи ташаббускор ҳисобланади;

- жорий фаолият стратегик режа ва мақсадлар асосида режалаштирилади;

- бутун банк жамоаси ташкилотни ривожлантиришнинг стратегик мақсадларини билади ва тақсимлайди;

- стратегия–инвестицион ва бошқа узоқ муддатли қарорларни қабул қилишнинг асосий мезони;

- ҳар бир ходим банк томонидан стратегик мақсадли кўрсаткичларга эришишга ўз хиссаси меъёрини билади (молиявий ва номолиявий);

- мувозанатлаштирилган кўрсаткичлар тизими жорий этилган;

- мувозанатлаштирилган кўрсаткичлар тизими ресурсли асосланган ва ходимларни мотивациялаш тизими билан асосланган.

- банкни ривожлантириш концепцияси бир-икки топ-менежерлар бошида жамланган;

- у ходимларга таниш эмас, бинобарин, улар иши ва мотивацияси самарадорлигининг сифат кўрсаткичлари тизими билан тўлдирилмаган;

- банкни ривожлантиришнинг ресурс таъминоти башорати мавжуд эмас;

- операцион режалар бозорда фақат жорий вазиятни ҳисобга олган ҳолда шаклланади – бундай банкда бизнес ўсиши ва унинг қийматига йўналтирилган стратегик менежмент тамойилидан фойдаланилмайди.

Шу билан бир қаторда менежмент асосчиларидан бири М.Портернинг фикрига кўра, стратегияларни шакллантириш жараёни компанияни жойлаштиришдан, яъни урта рақобатли

³⁵ Веснин В.Р. Основы менеджмента : учебник / В. Р. Веснин. -М. : Проспект, 2014. 320 с.

стратегиялардан бирини танлашдан иборат. М.Портер стратегик менежментда мавкелаштириш мактабининг асосчиси ҳисобланади, унга кўра, стратегия келгусидаги ҳаракатлар модели, режа ва истикбол эмас, балки бозордаги мавке сифатида кўриб чиқилади³⁶.

Иқтисодчи олим Дрокернинг стратегиялари таснифи компания ихтиёридаги имкониятларнинг у тўқнаш келиши мумкин бўлган ёки ўз зиммасига олиш эҳтимолига эга рисклар билан уйғунлигига асосланган. Уч турдаги имкониятлар (тўлдирувчи, қўшимча ва бўшлиқни таъминловчи) тўрт турдаги риск билан киёсланади (мажбурий сифатида тан олинувчи риск, зиммасига олиш мумкин бўлган риск, тан олинмайдиган риск, олиш мумкин бўлмаган риск). Имконият ва рискларни мослаштириш стратегиянинг иқтисодий мезонлари ва иқтисодий оқибатларини белгилаб беради³⁷.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, йирик банкларга нисбатан кичик ва ўрта банклар учун стратегия муҳим аҳамият касб этмайди (айниқса, минтакаларда).

Иқтисодчи олимлар Нортон ва Капланнинг таснифига кўра, маҳсулотнинг етакчилик стратегиясида инновацион: кашфиётлар, янги маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқиш, уларни бозорга тезкорликда чиқариш жараёнларига урғу бериш зарур. Мижозлар билан ишончли муносабатлар стратегиясида мижозларга хизмат кўрсатиш, улар сифатини ошириш билан боғлиқ бизнес-жараёнларга асосий эътибор қаратилиши лозим³⁸. Қуйидаги фикрларни таҳлил қилган ҳолда биз иқтисодчи олимлар Нортон ва Капланнинг фикрлари асосида банкнинг стратегияларини жорий этиш орқали ижобий натижага эришиш мумкин, деган фикрга келамиз. Чунки бугунги кунда инновацион янгиликлардан хабардор бўлиш ва замонавий банк хизматларини жорий этиш

³⁶ Управление деятельностью коммерческого банка. Под ред. Лаврушина О.И. М., Юрист, 2002.

³⁷ Друкер П. Ф. Эффективное управление. М., Гранд, 2001.

³⁸ Каплай Р., Нортон Д. Организация, ориентированная на стратегию. М., 2004. ЗАО "Олимп-бизнес".

асосида кўпгина банклар ўз мижозларининг сонини кўпайтирмакда. Бунинг учун банк стратегиясини олдиндан бозорни ўрганган ҳолда режалаштириш лозим.

Шундай экан, банк фаолиятини стратегик режалаштириш – бу кўриб чиқиладиган соҳада кўриб чиқиладиган объектни исталган иқтисодий ҳолатда шакллантиришга йўналтирилган узок муддатда эришиладиган, лекин келгусида «кўзда тутилган» ва уни ривожлантиришда сифатли тавсифларни айтарли ўзгартиришини назарда тутган ҳамда қайтарилмайдиган ва узок муддатли натижага эга режали фаолиятининг аниқ туридир.

Россиялик иқтисодчи олим О.С.Виханский «Стратегик бошқарув бу шундай ташкилот бошқарувики, у инсон салоҳиятига таянади, истеъмолчиларнинг сўровларига қараб ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этади, ташкилотда ташқи томон чақириқларига жавоб берувчи ва ракобат устунликларига эришиш имконини берувчи вақтли ўзгаришларни ва қайишқок тартибга солишни ташкил этади, бу умумий кўринишда ташкилотга узок истиқболда ўз мақсадига эришиш ва сақланиб қолиш имконини беради»³⁹, деган фикрни билдирган.

Бизнинг фикрмизча, банкни стратегик бошқарув - бу банкни бошқариш тизими бўлиб, у асосида келишилган жорий ва стартегик қарорнинг ҳаракат механизмига эга бўлган, бу қарорларни амалга оширилишининг назорати ва уларни ўз вақтида тўғрилаш имконини таъминловчи ижобий ва салбий қайтиш алоқасини ўз ичига олган стратегик режалаштириш ётади. Стратегик бошқарув натижаси шунингдек, узок вақтли ва қайтмайдиган характерга эга ҳамда банк ривожланишида принципиал роль ўйнайди.

Бироқ *стратегик режалаштириш* ва *стратегик бошқарув* ўртасида принципиал фарқ мавжуддир. Агар стратегик режалаштириш – бу кредит ташкилотининг келгуси режаларини тузиш бўлса, стратегик бошқарув эса – ушбу стратегик режалар асосида банк фаолиятининг узок муддатли натижаларини тузиш,

³⁹ Виханский О.С. Стратегическое управление: Учебник. -2-е изд., перераб. и доп. М.: Гардарика, 2009. 296с

уларни амалга оширишнинг назоратидир, у вақтда банк фирмасини нормал такрор ишлаб чиқариш ва ривожлантириш жараёни амалга оширилади. Агар стратегик режалаштириш «Нима қилайлик?» деган саволга жавоб берса, стратегик бошқарув эса «Нима, ким ва қандай қилиш керак?» деган саволларга жавоб беради. Шундай қилиб, стратегик бошқарув стратегик режалаштиришни ўз ичига олган, анча кенг ва катта ҳажмли тушунчадир.

Бундай тушунчалар ўртасида қуйидаги фарқлар келиб чиқади:

– стратегик режалаштириш ва стратегик бошқарув турлича мақсадларни кўзлайди;

– стратегик режалаштириш аналитик жараён бўлиб, стратегик бошқарув эса бу вақтда таҳлил қилиш ва ташкил этиш жараёнини симбиозини (бир-биридан фойда олиш) ўзида намоеён этади;

– стратегик режалаштиришда «иктисодий», қондага кўра ички, камроқ ташқи характерга эга маълумот қўлланилади. Стратегик бошқарувда, бундан ташқари, ижтимоий-сиёсий характерга эга маълумот ишлаб чиқилади:

– стратегик бошқарув ўз ичига стратегияни амалга оширувчи иктисодий инструментларни олади.

Шундай қилиб, стратегик режалаштириш ва бошқаришнинг энг муҳим натижаларидан бири кредит ташкилотининг имкониятларини кенгайтириш ва ундан фойдаланишда фойданинг кўпайиши бўлиши керак.

Ҳозирги шароитда барча кенг қўламда банкнинг узоқ муддатли барқарор ривожланишига мўлжалланган стратегик бошқарув иш тартиблари билан амалий тадбирларининг тараққиёт стратегияси ва мослашувини ишлаб чиқишдан бошламоқда. Актив операцияларнинг бошқариш стратегиясининг шаклланишига банк юксак вазифасининг бажарилиши ва олдинга қўйилган вазифаларга эришишида ёрдам берувчи тараққиёт тартиби ва тадбирлар режаларини ишлаб чиқиш ҳамда фаолиятнинг асосий устуворликларини белгилаш жараёни сифатида қараш зарур бўлиб қолди.

Тижорат банкининг актив операцияларни режалаштириш банк фаолиятининг турли босқичларида банкнинг актив операцияларини шакллантиришни таъминлашга йўналтирилган муддатлар бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш жараёнидир.

Бу босқичлардан ҳар бирига уни натижаларини амалга оширишни аниқ бир даври ва шакли хосдир (1.2-жадвал).

1.2-жадвал.

Банкнинг актив операцияларини прогнозлаштириш даври⁴⁰

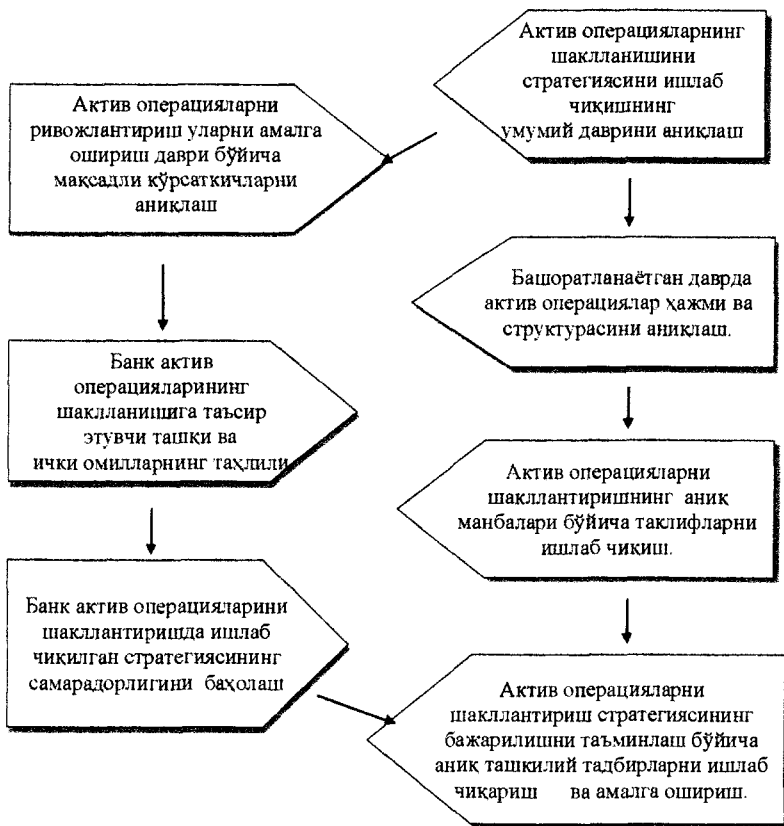
№	Режалаштириш даври	Режалаштириш вақти	Натижаларни амалга ошириш шакли
1	Макро режалаштириш	3-5 йил	Актив операцияларни шакллантириш стратегиясини ишлаб чиқиш
2	Мезо режалаштириш	1 йил	Актив операциялар структураси ва ҳажмининг жорий режасини ишлаб чиқиш
3	Микро режалаштириш	Ой, квартал	Актив операцияларнинг структураси ва ҳажми бўйича тезкор режалаштирилган вазифаларни ишлаб чиқиш

Юқоридаги жадвалда биз банкнинг актив операцияларини режалаштиришда барча давлари ўзаро алоқада бўлишини ва аниқ бир кетма-кетликда амалга оширилишини кўришимиз мумкин. Бу жараённинг дастлабки бошланғич босқичи, уларнинг банкда шаклланишни умумий стратегиясини ишлаб чиқиш йўли билан актив операцияларнинг ривожланишини асосий йўналишлари ва мақсадли кўрсаткичларини макро режалаштириш бўлади, у мезо режалаштиришнинг вазифа ва параметрларини аниқлайди.

Ўз навбатида, мезо режалаштириш актив операцияларнинг муқобил таркибини ва ҳажмини шакллантиришни барча йўналишлари бўйича ишлаб чиқариш ҳамда микро вазифаларни бевосита ижро этувчига етказиш асосини барпо этади. Макро режалаштириш анча мураккаб ва маъсулиятли босқич бўлиб, унинг амалга оширилиши учун малакали ижро этувчиларни талаб этади

⁴⁰ Муаллиф томонидан тузилган.

ҳамда бу бўйича маъсул банк раҳбарлари жамланган бўлиши керак. У барқарор иқтисодий ривожлантиришни таъминлашга йўналтирилган ва давлат молия бозорини ривожлантириш тенденциясини ҳисобга олган ҳолда уни рақобат позициясини ошириш, банкни ривожлантириш стратегиясининг умумий қисми бўлади. Мезо режалаштириш жараёни мақсадга мувофиқ ҳолда босқичма-босқич амалга оширилади.

1.5-расм. Банкнинг актив операцияларининг шаклланишининг асосий босқичлари⁴¹

⁴¹ Муаллиф томонидан тузилган.

Ушбу режалаштириш жараёнларини бир-бирига боғлиқ равишда амалга ошириш лозим. Бугунги кунда банк тизимида шиддатли ўзгаришлар натижасида режалаштириш жараёнларини ҳам ҳар ҳафталик режалаштириш асосида олиб борилмоқда. Бу микро режалаштиришдан ҳам тезкор бўлиб, ҳафталик натижалар таҳлил қилиниб, қайси тармоқда қандай ўзгаришлар бўлаётганини кузатиш мумкин. Бу эса банк стратегиясининг қанчалик тўғри тузилганлигидан далолат беради ва ўз навбатида, келажакдаги йўналишларни ўзгартириш имконини беради. Бизнингча, режалаштириш жараёнлари босқичма-босқич олиб борилиши банк кутган ижобий натижани берувчи омил ҳисобланади.

Банк ривожланишининг стратегик мақсадини аниқлаш, банкни ривожлантиришнинг стратегик мақсадли тизими активлар портфелининг самарали таркибини шакллантиришни ҳамда кредит ташкилотининг кейинги ривожини учун шарт-шароитларни яратишни назарда тутиши лозим. Бунинг учун мақсадли меъёрлар аниқланади, яъни:

– банкнинг актив операцияларининг ўртача йиллик ўсиш суръати;

– ички манбалар ҳисобига шаклланаётган банкнинг шахсий маблағларининг ўртача йиллик ўсиш суръати;

– банкнинг қисқа муддатли ва узоқ муддатли мажбуриятларининг ўзаро муносабати;

– актив операцияларни шакллантириш ва қўллаш билан боғлиқ молиявий хатарнинг охириги даражаси.

Банкнинг актив операцияларини шаклланиш стратегиясини ишлаб чиқишнинг умумий даврини аниқлаш. Бу истиқболли режалаштириш босқичининг асосий шарт-шароитни режалаштиришда унда амалга ошириш зарур бўлган даврни аниқлаш бўлади. Бунда молия бозорининг ривожланишини «башорат» қилиш ва давлат иқтисодиётининг ривожланишини ҳамда банк ишлатилган пул бозори сегментларини ҳисобга олиши зарур.

Актив операцияларнинг шаклланиш стратегиясини ишлаб чиқиш даврини аниқлаш учун асосий омиллар, унинг соҳага тенглигини, банкнинг ҳаётийлик даврининг ҳажми, босқичи

бўлади. Банк амалиёти кўрсатганидек, ҳозирги шарт-шароитларда 3-5 йилдан кам бўлмаган давр аниқланиши керак.

Актив операцияларнинг шаклланишига таъсир этувчи ички ва ташқи омилларнинг таҳлилида изланишлар банкнинг молиявий фаолиятини иқтисодий–ҳуқуқий шарт-шароитларини ўрганишни ва уларни келгуси даврда имконли ўзгаришини тахмин қилади. Бундан ташқари, стратегияни бу босқичда ишлаб чиқиш молиявий бозор конъюктурасини таҳлил этади, банкнинг келгусидаги фаолияти билан боғлиқ бўлган бозор сегментлари нуқтаи назаридан унинг башорати ишлаб чиқилади. Стратегиянинг банкнинг актив операцияларини бошқаришдаги ўрнини кўриб чиқамиз (1.6-расмга қаранг).

1.6-расм. Актив операцияларни бошқариш стратегиясини амалга ошириш механизми⁴²

⁴² Муаллиф томонидан тузилган.

Юқорида келтирилган омиллар асосида иш юритилиши банкнинг рентабеллик даражасига, барқарорлик даражасига ва ликвидлилик даражасига эришишда ижобий таъсир кўрсатади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатимиз банк тизимининг янада ривожланишига туртки бўлади. Шу сабабли банк тизими барқарорлигини таъминлаш актив операцияларини бошқариш асосан корхоналарнинг иктисодий ўсишини таъминлаш, замонавий илғор техника технологиялар билан қайта куроллантириш, экспортбоб маҳсулотлар ишлаб чиқаришга қаратилиши билан муҳимдир. Чунки, банк миқозларининг ҳаётийлик даври қанчалик узок бўлса, уларнинг ишлаб чиқаришдаги яшаш даври ортади ва бу ўз навбатида, микро ва макро даражадаги омилларга ижобий таъсир кўрсатади.

Банкнинг актив операцияларининг бошқарув стратегиясининг шаклланиши банкнинг олдига қўйилган вазифаларга эришишида асосий тараққиёт омили ва тадбирлар режаларини амалга ошириш асоси бўлиб ҳисобланади.

Шу билан бир қаторда даромадлилик ва риск ўртасидаги мақбул нисбатнинг изланиши муҳим стратегик вазифалардан бири ҳисобланади. Юқори рискли операциялардаги концентрация зиёни ликвидлиликнинг пасайишини келтириб чиқаради, таваккалсиз операциялардаги зич жойлашув даромадни ололмасликка ва бизнес жалб қилинишининг йўқолишига олиб келади. Банкка рискни коплаш учун унинг олдини олувчи захиралар ролини бажарувчи капиталнинг даромадлилик ва етарлилик даражасининг ўзаро нисбатини аниқлаган ҳолда рақобатбардош жараёнларнинг энг мақбул варианты нуктасида фаолият юритиши мақсадга мувофиқдир.

Янги қонуний ҳужжатларнинг доимий олиб борилиши ва улардаги ўзгаришлар, шунингдек, муҳитдаги ортиб бораётган ўзгариш суръати ва унинг банкка таъсири мақсадларни, айниқса, узок муддатли мақсадларни, доимий тўғриланиб борилиши зарурияти ҳисобига стратегик режалаштириш моҳияти пасаяди. Бундай шароитларда стратегияга ва уларга эришиш воситаларига мос бир қанча мақсадларни белгилашни камраб олувчи стратегик бошқарув самарали ечим саналади. Ташқи муҳитнинг пухта

таҳлилий ва эҳтимолдаги ўзгаришларидан келиб чиқиб мақсадлар мунтазам тўғрилиниб борилади ва мос стратегия ва воситалар танланади ҳамда банк ҳар қандай ҳодисалардан қуролланган мос стратегия билан кутиб олади.

Шундай қилиб, актив операцияларга оид молия муассасасининг бошқарув стратегиясининг шаклланиши банкнинг умумий стратегияси ривожланишининг ажралмас қисми ва стратегик мақсадларга эришиш воситаларидан бири саналади. Аниқ ифодаланган стратегия тизими, сифат, ликвидлилик ва активлар rischi бошқаруви борасидаги тактик ва амалий қарорлар учун асос бўла олади.

Бизнинг фикримизча, банкларда активларни бошқариш стратегиясини такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

– банкларнинг ташкилий тузилмасини оптималлаштириш, банк акционерлари томонидан банкни бошқаришда рағбатлантириш механизминини такомиллаштириш;

– банк тизимида янги меъёрий ҳужжатларни жорий этишда стратегик режалаштириш усулларида фойдаланиш ва бу орқали банкнинг риск даражасидан химоялаш.

1.3. Тижорат банклари актив операцияларини бошқаришнинг ташкилий жиҳатлари

Иқтисодий ривожлантириш ва либераллаштиришга қаратилган «Ҳаракатлар стратегияси»нинг учинчи йўналиши банк тизимини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва барқарорлигини таъминлаш, банкларнинг капиталлашув даражаси ва депозит базасини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлиги ва ишончлилигини мустаҳкамлаш, истикболли инвестиция лойиҳалари ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлашни янада кенгайтиришни ўз ичига олади.⁴³

⁴³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон фармони, 2017 йил 7 февраль // www.lex.uz

Бу эса тижорат банкларнинг инвестицион жозибадорлигини, капиталлашув даражасини ва банк ликвидлигини оширилиши пировардида уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш, асосий кўрсаткичларнинг яхшиланишига ва халқаро талабларга жавоб бериши учун мустаҳкам замин яратади. Ушбу кенг кўламли ислохотларни амалга ошириш тижорат банкларининг актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштиришга ҳам бевосита боғлиқдир.

Банкнинг актив операцияларини бошқаришда, уларнинг самарадорлигини оширишда ва муаммоли кредитлар сабаб кутилаётган даромадга эга бўлмаслик билан боғлиқ бир қанча муаммолар мавжуддир. Шундай экан, тижорат банкларининг актив операцияларини бошқариш жараёнида назарий жиҳатларни чуқур таҳлил қилган ҳолда бошқариш стратегияларини ишлаб чиқиш лозим. Бунинг учун бугунги кунда энг юқори даромад келтирувчи операцияларини таҳлил қилиб ушбу операцияларнинг риск даражаси, ликвидлилик даражаларини ҳисобга олган ҳолда бошқариш лозим. Нафақат даромад келтирувчи, балки ликвидлилик даражаси юқори, лекин даромад келтирмайдиган операциялар таркиби учун ҳам бошқариш йўлларини топиш лозим. Чунки актив операциялар бир-бирини такрорламайди ва шу билан уларнинг ҳар бирига ўзгача ёндашув лозим.

Банклар ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига ўз ҳиссасини қўшган ҳолда, меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий ўсишга сезиларли таъсирини ўтказди. Шунингдек, айрим тадқиқотчилар банк секторини келажакдаги ўсишининг яхши башоратчиси сифатида ҳисоблаш мумкин, деб таъкидлайдилар⁴⁴.

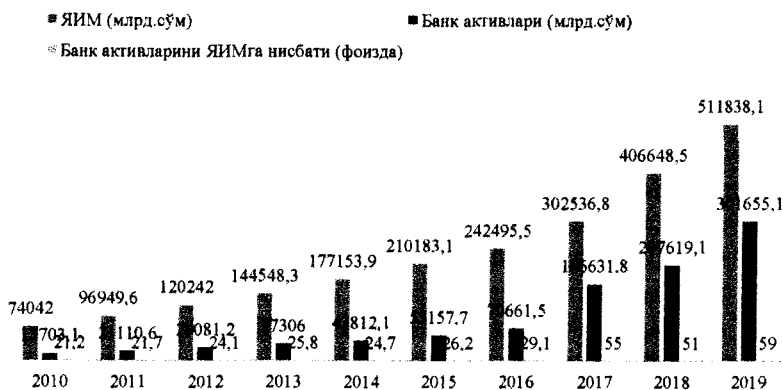
Тижорат банкларининг жами активларининг ЯИМдаги улушини ўзи ҳам актив операцияларни бошқариш механизмини ташкил қилиш лозимлигини англатади.

Сўнги 10 йиллик маълумотларга эътибор қаратсак, мамлакатимизда ЯИМнинг ўсиши билан банкларнинг жами активлари ўсиши тўғри пропорционалдир (1.3-жадвалга қаранг).

⁴⁴Andrea Vaona(2005).Regional evidence on the finance-growth nexus, Working paper №30, University of Verona, Department of Economics Sciences, Polo Zanotto, Viale dell. Università 4,37129, Verona, Italy.

Келтирилган жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ЯИМда банк активларининг улуши сўнгги йилларда ортиб бормоқда. Банк активлари 2019 йилда 2010 йилга нисбатан 19,2 баробарга ошгани, шу билан бирга ЯИМ эса 7 баробарга ўсганини кўришимиз мумкин.

1.3-жадвал. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари жами активларининг ЯИМга нисбатан ўзгариш тенденциялари (2019 йил 1 январь ҳолатига).*

*Манба: www.cbu.uz ва www.stat.uz сайтлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Шу билан бирга тижорат банкларининг активлари ЯИМдаги улуши 2008-2019 йиллар оралиғида кўтарилиб келаётганини кўришимиз мумкин, бироқ ҳали ечилмаган муаммоларни бартараф этиш учун тижорат банкларининг активлар тузилмасини такомиллаштириш, банк тизимини баҳолашни халқаро стандартларга мослаштириш юзасидан замонавий банк операцияларини жорий этиш орқали миқозларни жалб қилишни тақозо этади.

Бу борада тижорат банкларининг актив операцияларини бошқаришда ташкилий-иқтисодий механизмининг юритишда банк

бошқарув органлари, яъни акциядорлар умумий йиғилиши, банк Кенгаши ва банк Бошқаруви муҳим аҳамиятга эга бўлиб, «Тижорат банкларида корпоратив бошқарув тўғрисида»ги Низомда белгилаб кўйилган. Жумладан, ушбу Низомда банк Кенгаши активларни бошқариш билан боғлиқ бўлган актив ва пассивларни бошқариш бўйича кўмита ташкил этишни; кредит сиёсатида эса кредит ва кредитларни кўриб чиқиш ички жараёнини ўз ичига олади; дивидендларни тўлаш сиёсати; инвестиция сиёсати; эмиссия сиёсати кабиларни ишлаб чиқиши лозимлиги кўрсатилган ⁴⁵.

Шу билан бир қаторда, банк Кенгаши томонидан банк фаолиятига тегишли бўлган фойдани режалаштириш ва бюджет; капитални режалаштириш; бухгалтерия ҳисобининг ички назорат тизими; амалдаги қоидаларга риоя этилиши бўйича назорат (банк дастурлари ва фаолиятини Марказий банк низомлари ва қоидаларига риоя этилиши); ички аудит дастури; ташқи аудит дастури; чет эл валютаси билан операциялар каби қўшимча сиёсатлар ишлаб чиқилиши лозим.

Бу борада тижорат банкларида актив операцияларини бошқариш механизмини тўғри ташкил этишда асосий вазифа банк Бошқаруви, яъни ижроия органи зиммасига юклатилади. Ўз навбатида, ижроия органига ҳар бир кўмита ҳисоботларини тақдим этиб, уларни таҳлил қилиб, келиб чиқиши мумкин бўлган зарарларда тезкор чоралар кўриши лозим.

Актив операцияларни бошқариш стратегиясининг ташкилий асосларини такомиллаштириш борасида:

– ички ва ташқи хатарларнинг олдини олишни таъминловчи механизмни ташкил қилиш;

– банкнинг юқори даромад олишга қаратилган ва шу билан бирга минимал хатарга эга бўлган активлар портфелини шакллантириш;

– тезкор мониторинг механизмини жорий этиш;

– муддати келган кредитларни сўндириш юзасидан чоратadbирларни белгилаш;

⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг 2000 йил 24 июндаги 472-сон “Тижорат банкларида корпоратив бошқарув тўғрисида”ги Низоми.

– даромад келтирувчи актив операциялар ҳажмини кўпайтиришни таъминлаш;

– жаҳон молия бозорини таҳлил қилган ҳолда кредитлаш амалиётига халқаро стандартларга жавоб берадиган прогрессив усулларни жорий қилиш;

– банк тизимига оид қабул қилинган қарорлар ҳамда кредит муносабатларини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар ижросини ташкил қилиш асосида кредитлаш жараёнида вужудга келиши мумкин бўлган хатарларни баҳолаш, ўрганиш, уларни таҳлил қилиш, бизнес-режа кўрсаткичлари бажарилишини назорат қилиш;

– миқозлар манфаатларини ҳимоя қилиш юзасидан актив операцияларга белгилаган меъёрларга қатъий амал қилинишини таъминлаш;

– юзага келган муаммоли активлар билан ишлашни ташкил қилиш ва уларни ҳал қилиш ҳамда олдини олиш юзасидан қарорлар қабул қилиш каби муаммоларни ҳал этишни назарда тутати⁴⁶.

Бунгунги кунда банк менежменти хорижий банкларда ривожланган бўлиб, актив операцияларни бошқариш соҳасида ҳам ижроия органлари ўзларининг стратегияларни ишлаб чиқиб, уни самарали ижро этиш мақсадида махсус кўмиталар ташкил қилмоқда. Ушбу кўмиталар ҳар куни ёки ҳар ҳафтада йиғилиб актив операцияларнинг ҳолати бўйича тезкор режаларни ишлаб чиқишади.

Бундан мақсад – акционерлар ва жамғарма эгаларини ҳимоя қилиш; банк ликвидлигини меъёрида сақлаш; фойдани кўпайтириш мақсадида жалб қилинган маблағларнинг фоизини бошқариш; таваккалчиликлар меъёрида бўлган чет эл валюталари айирбошлашидан даромад олиш; капиталнинг етарлилигини таъминлаш, кредитларнинг таъминланганлик ва таваккалчилик даражасига, даромадлилик даражасига кредит қўйилмаларининг ичида ҳар бир кредит турининг салмоғини банкнинг кредит

⁴⁶Алавердов А.Р. Стратегический менеджмент в коммерческом банке: учеб. /А.Р.Алавердов. – М.: Маркет ДС, 2007 – 576 с.

сиёсатига боғлиқ равишда ўзгаришини назорат қилиш; активларнинг ва пасивларнинг фоиз ставкаларининг сезувчанлигини меъёрида сақлаш кабилар ҳисобланади.

Бугунги кунда тижорат банкларининг актив операциялари таркибига кирувчи юқори даромадли ва 100 % рискли операцияларидан бу кредит операцияси бўлиб, уларни бошқариш муҳим аҳамият касб этади. Ажратилган кредитлар бўйича эҳтимолий йўқотишларнинг олдини олиш мақсадида, тижорат банкнинг кредит портфели доимий равишда таснифланиб борилади. Муаммоли кредитлар тижорат банклари фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Банкларнинг асосий вазифаси, кредит бериш ўрнига кредитларнинг ўз муддатида қайтарилишини таъминлашдангина иборат бўлиб қолмоқда. Чунки муаммоли кредитлар тижорат банкнинг фойда олиб келадиган активларини камайтиради, бу эса ўз навбатида, банкнинг истикболли режа кўрсаткичларига эриша олмаслигидан далолат беради. Банкларнинг кредит портфелини диверсификациялашнинг асосий мақсади муаммоли кредитларнинг юзага келишига йўл қўймаслик, банкнинг кредит сиёсати соҳасидаги стратегияни ишлаб чиқиш, кредитларнинг сифатини таҳлил қилиш ва уни яхшилаш учун турли йўллари излашдан иборатдир.

Банкларнинг кредит портфели – бу кредит рискларига асосланган ҳолда бирор кўрсаткич ёки сифат бўйича туркумланган кредитлар йиғиндиси дир. Кредит портфелини оптималлаштириш банкнинг самарали фаолиятини амалга оширишни, унинг кредит инвестиция сиёсатини олиб боришининг асоси ҳисобланади. Мавжуд ресурсларни сифатли ва даромад келтирадиган қилиб жойлаштириш банкларнинг молиявий ҳолатига ижобий таъсир кўрсатади.

Тижорат банклари томонидан берилган жами кредитлар ҳажмида муддати ўтган кредитлар салмоғининг ўзгариши кредит сиёсатининг самарадорлигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Муаммоли кредитлар молиявий инқироз натижасидир. Лекин шунга қарамадан, кўпгина мамлакатларда шундай қарз олувчилар синфи мавжудки, улар кредитни тўламайдиган ёмон

қарз олувчилар деб аталади, чунки бундай қарз олувчилар кредитни сўндира олиш имкониятига эга бўлса-да, уни сўндиришни хоҳламайдилар. Пул маблағлари билан бўладиган хатарлар кутилмаганда юзага келади, лекин мунтазам ривожланиб боради. Кредит бўлимининг ходимлари эҳтимолий йўқотишларга қарши турадиган биринчи тизим ҳисобланадилар. Улар юзага келаётган хатарнинг биринчи белгиларини сезишлари ва таҳлил қила олишлари ҳамда унга қарши тура олишлари керак. Муаммоли кредитларнинг юзага келишига йўл қўймаслик учун кредит бўлими ходими куйидаги омилларга эътибор қаратиши лозим:

1. Мижоз аризасини диққат билан ўрганиб чиқиши керак.

2. Мижоз тақдим этган ҳужжатларни ўрганиб чиқиш ва таҳлил этиш, кредит аризасига илова қилинган зарурий ҳужжатлар ва мажбурий ҳужжатлар (қарз олувчининг молиявий ҳисоботи, кредит шартномаси, гаров шартномаси, кафиллик ва кафолат шартномалари) рўйхати.

3. Мижоз тақдим қилган ҳужжатлар асосида мижознинг молиявий ҳолатини ўрганиши ва баҳолай олиш.

4. Мижоз томонидан тақдим этилган гаров объектини тўғри баҳолаш.

5. Кредит ҳужжатларини тўғри юритиш.

6. Кредит иши учун ким масъул эканлигини белгилаш ва ҳар бир инспекторнинг ўз иши учун жавобгар бўлиши.

7. Кредит устидан доимий назоратни олиб бориб, эҳтимолий йўқотишлар хавфининг олдини олиш⁴⁷.

Тижорат банкларда муаммоли кредитлар билан ишлаш тизими жуда ҳам мураккаб тизим бўлиб, унинг амал қилишига энг жиддий таъсир қиладиган омиллардан бири инсон омили ҳисобланади. Бундай вазиятлардан қочиш мақсадида банк ходимлари яширишга уринаётган ёки эътиборсиз қолдириб кетган муаммоли кредитларнинг белгиларини аниқлаш учун кредитларни даврий, мустақил ва объектив текширадиган ички аудит текширувларини ташкил этадилар. Тартибга солиш ва назорат қилиш органлари томонидан олиб борилган ишлар

⁴⁷ Ендовицкий Д.А., Бочарова И.В. Анализ и оценка кредитоспособности заемщика: учебно-практическое пособие. – М.: КНОРУС, 2008 – 264 с.

аҳамиятсиз қолдирилган муаммоли ссудаларни аниқлашга ёрдам беради. Кредит рискларини самарали бошқариш жараёнида банкнинг ички назорат тизими муаммоли кредитларни энг биринчи аниқловчи тизим сифатида амал қилади.

Агарда миждан молиявий ҳисобот маълумотларининг олиниши асоссиз равишда кечиктирилса, айниқса, кредит шартномасида талаб қилинган маълумотларни олиш даври белгиланган муддатларда олиниши шarti кўрсатилган ёки назарда тутилган бўлса, номолиявий хавотир сигналлари юзага келади ва хавотир сигналлари шундай вазиятларни аңглатади. Миждозлар томонидан маълумотларни кечиктириш сабабларини тушунтиришга уринишнинг ўзи муаммоли кредит белгиларининг намоён бўлганини аңглатади. Бошқа номолиявий белгилар миждоз фаолиятида режаларнинг бирдан ўзгариши, компания раҳбарияти таркибида қутилган кескин ўзгаришларнинг содир бўлиши ёки қарз олувчи бозорида ноқулай тенденцияларнинг ривожланишидан иборат бўлиши мумкин. Юқоридаги каби у ёки бу салбий оқибатлар натижасида миждознинг молиявий ҳисоботларининг кечикиш сабабларини бирма-бир банкка тушунтириб ўтириш миждознинг хоҳиши эмас, албатта, ва бу эса банк ва миждознинг ўзаро алоқаларида бўлиши лозим бўлган ишонч ва ҳамкорликнинг рад этилишига сабаб сифатида баҳоланиши мумкин. Энг ёмони, миждознинг бу сабабларни очиқ-ойдин тушунтиришни хоҳламаслиги қандайдир кўнғилсиз маълумотни яширишга ҳаракат қилаётганлигига хизмат қилиши мумкин. Ва аксинча, баъзан миждоз ўзининг у ёки бу маълумотларини беришни рад этиш сабабларини рақобатчилардан ҳимояланиш мақсадида қилганлигини ваз, қилиб ўзини оқлаши ҳам мумкин. Муаммоли кредитларнинг молиявий ёки номолиявий белгилари мавжуд ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ равишда бундай белгилар банк кредит бўлими ходимини бунга тайёр туришга ундаши лозим. Уларнинг эрта пайдо бўлиши зарурий маълумотларни тўплашга ва стратегияни ишлаб чиқишга имкон беради. Кредит бўлими ходими кредит аҳволи ёмонлашаётганини сезганда:

– қарз олувчининг муаммоларини таҳлил қилиши;

– муаммоли кредитлар билан шуғулланувчи бўлим ходими ёки раҳбариятдан маслаҳат олиши;

– кредитга энг паст тавсифни беришни маслаҳат бериб, ундан банк фойдасига келадиган фоизни акс эттиришни;

– банк ушбу мижоз билан ишлаганда яна қаерда риск билан тўқнаш келиши мумкинлиги тўғрисида маълумот тўплаши;

– мижоз ҳисоб рақамини доимий текшириб бориши;

– барча кредит ҳужжатларини, гаров, таъминланганлик даражасини кўриб чиқиши;

– кредит таъминланмаган бўлса, таъминотни қўлга киритиш имкониятларини ўрганиб чиқиши;

– хатоларни тузатиш меъёрларини ишлаб чиқиши лозим.

Режани ишлаб чиқишнинг дастлабки босқичида уни ким бошқаришини аниқлаб олиш зарур. Айрим банклар ушбу жараёни кредит бўлимининг айнан шу кредит билан ишлаётган ходими бошқариб бориши керак, деб ҳисоблайди. Чунки бу ходим ўзи ишлаётган мижозини бошқаларга қараганда жуда яхши билади ёки у ишни шундай вазиятга олиб келиб қўйган экан, демак, банкни бу вазиятдан унинг ўзи олиб чиқиши лозим, деган фикрда бўладилар. Хорижий мамлакат банклари эса бундай вазиятлар учун алоҳида мустақил бўлимлар ташкил этадилар ва бу бўлимлар мижоз билан ўзаро алоқаларга ҳалал бермайдиган объектив усулларни ишлаб чиқади. Иккала йўналиш ҳам устунликдан кўра кўпроқ камчиликларга эга. Муаммоли кредитлар билан ишлаш кўп вақтни ва йўқотишларни талаб қилади. Бозорни яхши биладиган банк ходими томонидан муаммоли кредитни тиклашга сарфланадиган вақт янги кредитларни беришга сарфланиши мумкин бўларди. Иккинчи томондан, банкнинг махсус бўлими ходимлари ўзларининг қимматли вақтларини мижоз ишлайдиган компания ва тармоқни ўрганишга сарфлашларига тўғри келади.

Бу ерда қандайдир универсал қоида мавжуд эмас, ҳар бир муаммоли кредит қанчалик ўзининг ноёб хусусиятига эга бўлмасин, у билан ишлашнинг шунчалик кенгайган қуйидаги йўллари мавжуд:

– қарздорлик структурасининг ўзгариш дастурини ишлаб чиқиш;

– қўшимча гаров ва ҳужжатларни олиш;

– қўшимча таъминотни ушлаб туриш;

– қўшимча маблағлар қўйилмаси;

– бошқа активларни сотиш;

– кафилга мурожаат қилиш;

– харажатларни қисқартириш дастурини ишлаб чиқиш.

Катта миқдордаги реал мавжуд муаммоли ссудалар активларни таснифлаш, кредитлар бўйича захиралар ташкил қилиш, муаммоли кредитлар ҳисобини юритиш ва кредитларни ҳисобдан чиқариш каби чора-тадбирларни амалга оширишни талаб этади.

Шу билан бирга тижорат банкларида “олтин қоида” сифатида эътироф этиладиган банк актив операциялари муддати ва суммаси унинг пасив операциялари муддати ва суммасига мос келиши лозим. Бу эса банкларда ҳар доим ҳам кузатилмайди. Шунинг учун банклар актив операциялари ва пасив операциялари таркибини доимо таҳлил этиши уларнинг олдидаги ликвидлилик муаммоси юзага келишининг олдини олади.

Шундай қилиб, ликвидлиликни бошқаришда қуйидаги муаммолар мавжуд:

– келгусида банкни банкротликка олиб келмай, юқори ликвидлиликни сақлаш лозим. Бунда даромад ва фойданинг бир қисми йўқотилиши назарда тутилади;

– банк ликвидлигини таъминлаб, оптимал даромад олишга ҳаракат қилиш лозим;

– ликвидлиликни зарар етказмайдиган даражада камай-тирган ҳолда юқори даромад-фойда олишга тўлиқ ишонч бўлса, амалга ошириш лозим.

Шу билан бир қаторда банкнинг актив операцияларини бошқаришда диверсификация асосий аҳамиятга эга. Актив операцияларнинг диверсификацияси нафақат воситаларнинг ноқулай муҳитидан актив операцияларни суғурта қилиш ҳисобига, балки алоҳида актив операциялар сифатининг

ёмонлашиши эҳтимоли қарама-қарши иқтисодий ходисалар билан боғлиқ бўлган ҳолатда ҳам самара бера олади. Қўшимча фойда олиш шароитларнинг тасодифан тўғри келиб қолиши натижасида ишончсиз активларнинг кескин ортиши эҳтимолининг пасайиши ҳисобига вужудга келади, яъни операцияларни бир хилда бошқаришда молиявий барқарорликни йўқотиш хатари кичик банкларда юқоридир. Бундай шароитда йирик банклар тассаруфидаги мавжуд манбалардан юқори фойдаланиб, актив операцияларнинг кичик қувватга эга тизимини ўзига эп кўриши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда республикамиз тижорат банкларида ҳам ташкил этилган актив ва пасивларни бошқариш бўйича маъсул тузилманинг фаолиятини такомиллаштириш мақсадида уларнинг зиммасига қуйидагиларни тавсия қиламиз:

Актив ва пасивларни бошқариш соҳасида:

- оптимал актив ва пасивларнинг структурасини белгилаш;
- максимал даромад олиш мақсадида актив операциялари бўйича таваккалчилик даражасини минималлаштиришнинг асосий параметрларини белгилаш;

- банкнинг актив ва пасивларининг қайтариш муддати, ҳажми ва фоизлари бўйича девирсификация қилиш ва бу бўйича таҳлиллар ўтказилишини таъминлаш;

- банкнинг депозит ва инвестиция портфелини бошқариш юзасидан самарали сиёсатлар ўтказилишини таъминлаш;

Таваккалчиликларини бошқариш соҳасида:

- банкнинг актив операцияларини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган таваккалчиликларни самарали бошқариш тизимини ташкил этиш;

- мамлакатимизда фаолият юритаётган ва хорижий банкларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилган ҳолда, хорижий давлатлар, молиявий институтлар ва банклар билан амалга ошириладиган операцияларга доир меъёларни белгилаш;

- банк томонидан амалга ошириладиган операциялар ва улар юзасидан кўрилиши мумкин бўлган зарарлар бўйича лимитларни ўрнатиш;

– банк операцияларини амалга ошириш билан боғлиқ қарор қабул қилиш ваколатига доир меъёрларни белгилаш;

– янги жорий этиладиган банк маҳсулотларини тадбиқ этиш ҳамда уларга нархларни белгилашга доир масалаларни кўриб чиқиш;

– қимматли қоғозлар, кредит ва пул бозорларининг конъюктурасидан келиб чиққан ҳолда, банкда актив ва пассив операциялари бўйича фоиз ставкаларини белгилаш.

Банк филиаллари фаолиятини назорат қилиш соҳасида:

– филиалларнинг молиявий ҳолатини тезкор таҳлил қилишни жорий қилиш;

– филиалларнинг актив ва пассив операцияларини таҳлил қилиш, актив ва пассивларнинг ҳажми, муддати ва фоиз ставкалари бўйича мутаносиблигини таҳлил қилиш;

– бизнес-режада ўрнатилган кўрсаткичларининг бажарилишини назорат қилиш;

– зарар кўриб ишлаётган филиалларнинг муаммоларини ҳал қилиш юзасидан чора-тадбирларни амалга ошириш ва ҳ.к.

I боб бўйича хулосалар

1. Биринчи боб бўйича иқтисодчи олимларнинг назарий қарашларини ўрганган ҳолда куйидаги муаллифлик таърифлари шакллантирилди:

«**Банк менежменти** мураккаб жараён бўлиб, банкнинг юқори даромад олиши, ижтимоий ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш мақсадларини ўзида мужассамлаштирган ҳолда бир-бирига узвий боғлаган ҳолда бошқаришдир».

«**Бошқарув** бирор-бир мақсадга эришиш йўлида иқтисодий, ижтимоий ва психологик омилларнинг узвий бажарилиши бўлиб, усул, тамойил, қонун ва воситалар орқали самарага эришишдир».

«Тижорат банклари иқтисодиётнинг қон томири бўлиб, иқтисодиётнинг ҳаракатининг узвийлигини таъминласа, **актив операциялар** эса тижорат банкларининг асосий молиявий барқарорлигини таъминловчи муҳим бўғин бўлиб хизмат қилади».

«Актив операцияларни бошқариш банкнинг даромадини, рақобатбардошлигини ошириш, унинг барқарорлигини таъминлаш ва рискдан ҳимоялашнинг ягона омили ҳисобланади».

2. Юқоридаги назарий қарашлар асосида тижорат банкларининг бошқариш жараёнларининг узвийлиги шакллантирилди. Бу узвийликда актив операцияларни пассив операцияларсиз бошқариб бўлмаслиги асосланган.

3. Банкнинг актив операцияларини прогнозлаштириш даври ишлаб чиқилди. Прогнозлаштириш даври асосида тижорат банклари белгиланган вазифаларни олдиндан режалаштирилган ҳолда макро, мезо ва микро даврлар оралиғида бажариш имконига эга бўладилар, бу эса актив операцияларни бошқариш стратегиясини такомиллаштириш омилининг таркибига киради.

4. Актив операцияларни бошқариш стратегиясини амалга ошириш механизми ишлаб чиқилди. Ушбу механизм ўз ичига актив операцияларни бошқариш стратегиясини амалга ошириш жараёнларини камраб олади. Тижорат банклари учун бошқарув стратегиясининг шаклланиши банкнинг олдига қўйилган вазифаларга эришишида асосий тараққиёт омили ва тадбирлар режаларини амалга ошириш асоси бўлиб ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, республикамиз тижорат банкларида актив операцияларини бошқаришни такомиллаштириш нафақат банк активлари самарадорлигини оширишга, балки иктисодиётнинг муҳим тармоқларидан бўлган кредитлаш асосида мустаҳкам бозор инфратузилмасини шакллантиришга хизмат қилади.

Шу билан бир қаторда тижорат банклари тизими ўз имкониятларини моҳирона амалга ошириши ва давлатнинг иктисодий эҳтиёжларига тўлиқ жавоб бериши уни бошқаришнинг самарадорлигидандир. Ҳар бир иш малакали ташкил этилиши керак, тижорат банкининг операциялари ҳам бундан мустасно эмас. Республикамиз банк тизими барқарор ўсувчи, осон мослашувчи, жамиятнинг эҳтиёжларини қониқтириши, тижорат банклари ўз операцияларини керакли эҳтиёткорлик даражасини назорат қилган ҳолда амалга оширилиши лозим. Шу билан биргаликда актив операцияларнинг бошқарув стратегияларини

назарий жиҳатдан таҳлил қилиш ва бошқарув стратегиясини ишлаб чиқиш лозим. Чунки ҳар бир банк ўз банк бошқарувини стратегияларсиз амалга ошира олмайди.

Бизга маълумки, ҳар бир банк ўз стратегиясига эга бўлиши лозим, чунки олдиндан режалаштирилмаган бошқарув стратегиясиз қутилаётган натижага эришиб бўлмайди. Бу эса мамлакатимизда фаолият юритаётган банкларнинг молиявий мустаҳкамлигини таъминлашда муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Ушбу бобда тижорат банкларида актив операцияларни бошқаришнинг, стратегиянинг назарий жиҳатларига тўхталиб ўтдик, ушбу назарий жиҳатлар асосида кейинги бобларимизда бошқариш усуллари ва уларнинг таҳлиliga тўхталиб ўтамыз.

II БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ БОШҚАРИШНИНГ УСЛУБИЙ ЖИХАТЛАРИ ВА ЖОРИЙ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ

2.1. Тижорат банкларида актив операцияларни бошқариш усуллари ва воситалари

Банк тизими ривожланишининг ва даромадининг асосий негизини актив операциялар ташкил қилади. Шу сабабли, банклар актив операцияларни бошқариш стратегиясига алоҳида эътибор қаратишлари лозим. Бундан ташқари, активларни бошқариш стратегияси молиявий стратегиянинг муҳим таркибий қисми ҳисобланиб, уни ишлаб чиқишда банк молиявий барқарорлигига фаол таъсир этувчи омиллар таҳлили зарур бўлади.

Биз актив операцияларни бошқариш муаммосининг муҳимлигини ўзимиз учун ойдинлаштириб олдик ҳамда тижорат банки учун ушбу муаммоларнинг долзарблигини англаб, ҳозирги кунда иқтисод фанида мавжуд актив операцияларни бошқариш усуллари ва уларнинг замонавий шароитларда қўлланишини белгилаб олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу усуллардан ҳар бири ўз устунлиги ва камчилигига эга ва банклар улардан қай бирини қўллаш қарорини мустақил қабул қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ушбу илмий ёндашувларни ўрганиб чиққан ҳолда, биз актив операцияларни бошқариш усулларини куйидаги тарзда ифодаладик:

1. Классик усуллар.

2. Фоиз ўзгариши rischi билан курашиш учун ишлаб чиқилган усуллар.

3. Иқтисодий математик усуллар.

4. Инновацион усуллар.

2.1-расмда актив операцияларни бошқариш усуллари туркумланган бўлиб, бу усулларнинг барчаси тижорат банклари томонидан қўлланилган ва қўлланилиб келмоқда.

Биз ушбу усулларнинг таркибига инновацион усулларни киритдик, чунки бугунги кунда банкларимиз ривожланиш

борасида ҳам биринчилар қаторида бўлиб, миждозларга хизмат кўрсатиш билан бир қаторда янги турдаги операцияларни жорий этиб, уларга қулайликлар яратган ҳолда миждозларни жалб қилишлари лозим.

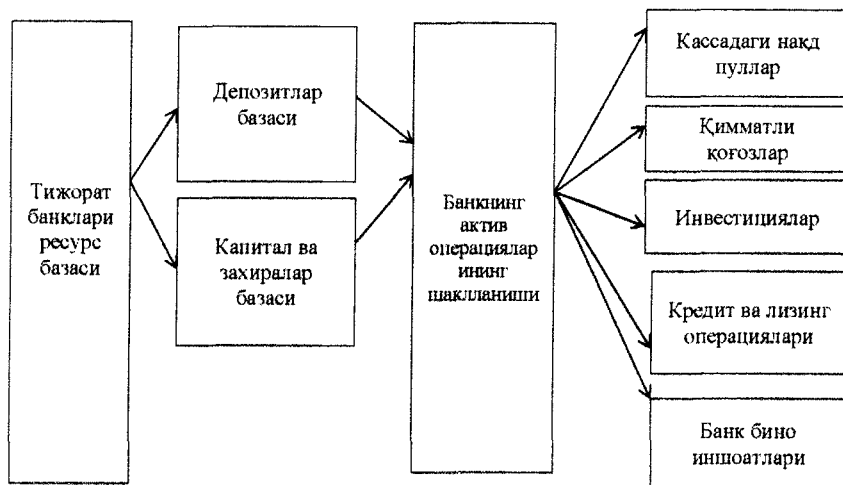
2.1-расм. Банкнинг актив операцияларини бошқариш усуллари⁴⁸.

Хориж тажрибасида кўп қўлланилган усуллардан - умумий фонд усули ва активларни тақсимлаш усуллари дидир. Биз кўпгина адабиётлардан ушбу усулларни ўрганиб чиқиб, ўз илмий қарашларимизни ушбу чизма орқали ифода этдик. Тижорат банкларининг ресурс базаси депозитлар ва захиралардан ташкил топган бўлиб, умумий фонд усули орқали актив операцияларга йўналтирилади. Банк активларининг структураси умумий фонд усулига кўра қуйидаги тарзда шаклланади (2.2-расм).

Биринчи галда банк бирламчи захирани шакллантиради. Уни таркибига кассадаги нақд пуллар, шунингдек, Марказий банк ҳисобидаги маблағлар киради. Бирламчи захира маблағлари ҳисобига банк миждозлар олдидаги ўзининг жорий мажбуриятларини бажаради. Иккинчи галда унга аҳамиятли бўлмаган юкори ликвидли активларга эга бўлади. Алоҳида шуни таъкидлаймизки,

⁴⁸ Муаллиф томонидан гуруҳлаштирилди.

иккиламчи захиранинг вазифаси, агар зарурият туғилса, бириламчи захирани тезда тиклашни таъминлашдир.

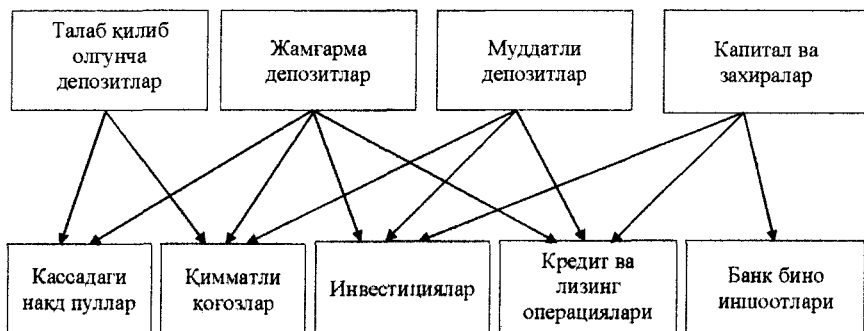
2.2-расм. Банк активларининг структураси умумий фонд усулига кўра қуйидаги тарзда шаклланади⁴⁹.

Бунда банк ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағларини бирлаштиришни назарда тутади. Ушбу усул орқали бириламчи ва иккиламчи захира шакллантирилади.

Ва ниҳоят, қолган ресурслар ҳисобига активлар портфелининг даромадли қисми шакллантирилади, унга юқори даромадликка эга кредитлар узок муддатли қимматли қоғозлар киради. Шунини қайд этиш керакки, активлар портфелининг даромадли қисмини ташкил этувчи кредит операцияларига эътибор қаратиш лозим. Жалб қилинган маблағларнинг ликвидлилик ва даромадлилик тамойилларига асосланган ҳолда даромадли активларга йўналтириш лозим. Лекин бу усулни қўллашда тавақалчиликка йўл қўймаслик ва ликвидлиликни назорат қилиш мақсадга мувофиқдир.

Классик усулларнинг иккинчиси активларни тақсимлаш усули сифатида маълум (2.3-расм).

⁴⁹ Иқтисодчи олимлар тадқиқотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

2.3-расм. Актив операцияларни тақсимлаш усули⁵⁰.

Ушбу усулга хос ҳолда банкни барча мажбуриятлари уларни муддати нуқтаи назаридан аниқ белгилаб қўйилган. Бундан ташқари, банкда бир нечта «пул маблағини тақсимловчи марказлар» ташкил этилади, улардан ҳар бирига муддатига кўра бир-бирига яқин бўлган манбалардан жалб этилган пул маблағлари келиб тушади. Ундан сўнг пул маблағлари ҳар бир «марказга» юқорида зикр этилган бир-бирига боғлиқ бўлмаган, мос деб ҳисобланган актив операцияларнинг турларига жойлаштирилади. Масалан, талаб қилиб олингунча депозит пул маблағлари асосан, касса ва унга тенглаштирилган активларга ва бир қисми қимматли қоғозларга жойлаштирилади. Жамғарма ва муддатли депозит пул маблағлари ўрта муддатли ва узоқ муддатли актив операцияларга жойлаштирилади.

Бу ерда ҳам шуни таъкидлаш лозимки, умумий фонд усулидан фаркли равишда банк ресурслари муддатига кўра, актив операцияларнинг турлари ўртасида тақсимланади. Вужудга келадиган молиявий вазият, интуиция, башоратлаш ва банк раҳбариятига боғлиқдир.

Актив операцияларни тақсимлаш усулидан фойдаланишда ликвид маблағларнинг банк томонидан жалб этилган маблағларга тобелиги ҳисобга олинади ҳамда актив ва пасивларнинг мос

⁵⁰ Иқтисодчи олимлар тадқиқотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

турлари ўртасида аниқ ўзаро муносабат ўрнатилади. Умумий фонд маблағи усули билан таққослаганда ушбу усулнинг асосий афзаллиги шунда деб ҳисоблашадикки, у ҳисоб-китоб асосида юқори ликвидли активларнинг улушини анча аниқ ўрнатиш ва уни қискартириш ҳисобига юқори ликвидли активларга корхона ва ташкилотлар ссудаларига қўшимча ресурсларни қўйиш имконини беради.

Маълум бир чораларда кредит операциялари қисмида активларни тақсимлаш усулини тижорат банклари амалиётда қўллашни Ўзбекистон Республикаси Марказий банк тавсия этган. Тавсия этилганларга мос ҳолда тижорат банки омонатлар, депозитлар, банклараро кредитлар, шахсий маблағлар, талаб қилиб олингунча маблағлари ҳамда қисқа муддатли ва узок муддатли банк ссудаларига жойлаштирилган маблағлар ўртасида аниқ ўзаро муносабатни доимо ушлаб туриши керак. Бизнинг фикримизча, баъзи ҳолатларда, тижорат банкининг ликвидлилик даражасининг аҳамияти пасайгани ва у миждозлар олдидаги ўз мажбуриятларини бажариши билан боғлиқ, вақтинчалик пайдо бўлган муаммоларни мустақил еча олмаслигида Марказий банк унга керакли иктисодий ёрдамни кўрсатади, бу эса тижорат банкларининг пассив ва активларни тақсимлаш жараёнида ҳали ўз ечимини топмаган муаммолар мавжудлигидан дарак беради.

Юқоридаги усулларнинг банк томонидан қўлланишида шу нарса аён бўлдики, уларнинг ҳар бири аниқ бир афзаллик ва камчиликларга эга бўлиб, бу борада таниқли иктисодчи Питер Роуз «Охирги йилларда кўпгина банклар йирик ихчамликни таъминлаш учун тақсимлаш усули ва фонд манбаларини бирлаштиришни ўз ичига олган балансланган усулга ўтиши керак»⁵¹ деб таъкидлаб ўтган.

Ушбу ёндашув қуйидаги принципларга асосланади:

1. Аввало, банкнинг мақсадини ўрнатиш керак, сўнг актив ва пассивларни бошқариш стратегиясини инструмент сифатида қўллаган ҳолда уларни амалга ошириш керак.

⁵¹ Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. со 2-го изд. -М.: Дело, 1997. -768 с.

2. Актив ва пасивларни бошқариш ҳамда бу чора-тадбирлар банк даромадини ортиши ёки пасайишига, шунингдек, уни бошқа мақсадларга эришишига ёрдам беради, деган асосда бошқа қарорларни қабул қилишдир (хизмат қилиш ёки нархни ўзгартириш сабаблари бўйича янги линиялар очиш).

Баланс структурасини бошқариш бирдан-бир мақсад эмас, балки кредит ташкилотининг мақсадга эришиши учун бир воситадир.

3. Актив ва пасив операцияларни бошқариш банк маржасининг ортишига ва сақланишига ёки даромад ва харажат ўртасидаги фаркга максимал омонат киритиши мумкин.

4. Банк активлари портфелини бошқаришда ва мажбуриятларида бирламчилигини аниқ сифат стандартларига жавоб берадиган даромадли активларга пул маблағини жойлаштиришга асосий эътиборни жалб қилиш керак, хизматлар учун зарур жалб этилган маблағлар-муҳимлилик жиҳатидан иккиламчидир. Пасивлар ҳажми етарли бўлмаган тақдирда, пул маблағларини анча арзон манбалардан жалб қилиш керак.

5. Модомики банк капиталининг таннархи (қиймати) нафақат даромадлиликни балки, хатарни бошқаришда ҳам банк раҳбарияти олдига активларни бошқариш жараёнида муҳим вазифаларни қўяди.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги балансланган ёндашув стратегиясининг 1,3,5-қисмлардаги фикрларга қўшилишимизга қармасдан улар бизнингча жуда умумий ва ноаниқга ўхшайди. Балансланган ёндашув методикаси нимадан иборат эканлиги стратегиянинг 4-қисмида тўлиқ ёритиб берилган.

Юқорида зикр этилган иккита усулнинг балансланган ёндошув усулидан асосий фарқи, унинг банкнинг актив операцияларига йўналтирилганлиги.

Агар умумий фонд усули ва активларни тақсимлаш усулида асосий эътибор банк ресурс базасини баҳолаш ва мажбуриятлар муддатига мос тарзда активлар портфелининг кейинги шаклланиши бўлган бўлса, балансланган ёндашув усулида

бирламчи килиб активлар портфелини «сифатли» шакллантирилиши, сўнг пасивлар портфелининг унга мослашувидан иборатдир.

Балансланган ёндашув усулига асосланган принципларга қайтар эканмиз, шуни таъкидлаш лозимки, хатарнинг бошқариш муаммоси активларни бошқаришда энг асосийларидан бири ҳисобланади.

Активларни бошқариш муаммосини ўрганиш билан шуғулланаётган муаллифлар хатарни барча турлари ичида активларни бошқаришда банк учун максимал хавф-хатарга эга тури сифатида бир овоздан *фоиз ставканинг ўзгариши* хатарини ажратиб кўрсатадилар. Банкнинг молиявий натижасида фоизли ставканинг ўзгариши оқибатларини баҳолаш имконини берадиган махсус кўрсаткич ишлаб чиқилган.

Бу қуйидаги тарзда ҳисоблаб чиқиладиган соф фоизли маржадир: (СФМ)

$$\text{СФМ} = \frac{\text{Ar}^* \text{S} - \text{Pr}^* \text{S}}{\text{Ag}}$$

Ar – фоиз ставканинг ўзгаришига сезгир активлар суммаси;

S – фоиз ставкаси;

Pr – фоиз ставканинг ўзгаришига сезгир пасивлар;

Ag – даромад келтирадиган активлар суммаси.

Активларни бошқариш жараёнида фоиз ставканинг ўзгариши хавфидан қочиш муҳимлиги сабабли, активларни бошқариш усули гуруҳларидан бири уни ўзгариш хатари билан курашиши учун барпо этилган.

Ушбу гуруҳнинг 1-усули балансни бошқариш усули бўлади (ГЭП бу балансни бошқариш).

Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки, банк балансининг актив ва пасив қисмида фоиз ставка ўзгаришига сезгирликнинг таркибий қисмини ажратиб чиқаради.

Актив қисмида бу одатда, кредитлар ва қимматли қоғозлар, пасивда-депозитлар ва қарзлар балансни бошқариш (баён этилган модель доирасида) - бу активлар фоизининг ўзгаришига

сезгирлиги ва пасивлар фоизининг ўзгаришга сезгирлиги ўртасидаги ҳажми бўйича узилиши асосида банкнинг активлари ва пасивларини бошқаришнинг асосий қисмидир. Балансни бошқариш бу банкни беқарор ва қайд этилган ставкаси билан актив ва пасивларнинг балансланмаганлиги. Балансни бошқариш қуйидаги кўринишга эга:

$$ББ= Ач-Пч; (1.2)$$

Бу ерда, Ач- активлар фоизининг ўзгаришига сезгирлиги ҳажми;

Пг-пасивлар фоизининг ўзгаришига сезгирлиги ҳажми;

ББ сезгирлиги деганда Ач / Пч муносабати тушунилади.

Бошқариш нуқтаи назаридан вазиятнинг 3 та синфи фарқланади;

1. ББ нолга тенг бўлса;

$Ач-Пч=0$ ёки $Ач/Пч=1$ вазият (ҳолат) фоизли хатарни бартараф этиш имконлиги билан тавсифланади.

2. Ижобий ББ;

$(Ач-Пч)>0$ ёки $(Ач/Пч)>1$ Вазият (ҳолат) активларни пасивлардан аввалроқ қайта баҳоланишнинг имконлиги билан тавсифланади.

3. Салбий ББ;

$(Ач-Пч)<0$ ёки $(Ач/Пч)<1$ Вазият пасивларни активлардан олдинроқ қайта баҳоланиши имконлиги билан тавсифланади.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, банк уни $ББ=0$ бўлганда фоизли ставкасининг ўзгаришига нисбатан хатардан химояланган. Бу ҳолатда фоизли ставканинг ҳар қандай ўзгаришда банкнинг йўқотишлари қопланади. Агар банк ижобий ББ га эга бўлса, яъни фоизли ставка ўзгаришига сезгир активлар суммаси фоизли ставка ўзгаришига сезгир пасивлар суммасидан кўп бўлса, фоизли ставка ўсишида банк фойда олади, тушишида зарар кўради.

Бизнинг фикримизча, банк салбий ББга эга бўлса, яъни фоизли ставка ўзгаришига сезгир пасивлар суммаси, фоизли ставка ўзгаришига сезгир активлар суммасида банк фойда олади, ставканинг ўсишида зарар кўради.

Бу бўйича таникли америкалик Питер С. Роуз ўзининг «Банк менежменти» китобида шундай ёзади: «Баъзи банклар актив ёки пассивлар бўйича ўз сезгирлигини фоизли ставка даражасининг ўзгариши шахсий башоратларига ишониш даражасига боғлиқ холда тўғрилайди. Демак, агар банкнинг бошқарувчиси режалаштиришни жорий даражада фоиз ставка пасайишига катъий ишонса, улар сезувчан активларнинг мажбуриятдан ортишга йўл қўйишади. Агар фоизли ставкалар ўзлари башоратга мос холда турса, мажбурият бўйича харажатлар даромадга кўра тезроқ кискаради. Худди шундай фоизли ставканинг ортишига нисбатан асосланган башорат кўпгина банкларнинг активлар бўйича сезувчан бўлишига мажбур қилади, чунки улар агар ставка ортса, фоизли ставкаларга хизматлар бўйича даромадлар ўсиши харажатлар ўсишини кувиб ўтади. Албатта, бундай тажовузкор стратегия банкнинг ўзига катта таваккалчиликни олишга мажбур қилади. Фоизли ставкаларнинг мутлоқ аниқ башорати мумкин эмас, шунинг учун кўпгина банкларнинг бошқарувчилари башоратга эмас, балки фоизли ставкаларнинг олдиндан айтилмаган ўзгаришларини хеджирлашга ишонадилар. Фоизли ставканинг харажати башорат қилинган йўналишдан фарқланиши банкнинг йўқотишларини орттиради»⁵²

Тўлов муддатининг ўртача мўлжалланган усули балансни бошқариш усулининг давоми бўлади. Ушбу усул, балансни бошқариш усули каби фоизли ставка ўзгариши хавфи билан курашга йўналтирилган, яъни фоизли ставка ўзгаришга сезувчан активлар суммаси фоизли ставка ўзгаришига сезувчан пассивлар суммасига тенг бўлгани банкни фоизли ставка ўзгариши билан боғлиқ йўқотишлардан суғурталанмайди, чунки амалиётда активлар ва пассивлар бўйича фоизли ставканинг ўзгариши бир хил ўзгармаслиги мумкин, балки бир-биридан бир мунча масофада келади. Ушбу методика бирон-бир актив ёки пассивни ўртача тўлов муддати кўрсаткичининг хисобини назарда тутаяди. Тимоти У. Кохни «Банкни бошқариш» китобида бу кўрсаткич «Вақт оралиғининг узоклиги ҳужжатлар билан ишлашни ўртача муддатини ўлчайди, у бошланғич нархини қайтиб олиш учун

⁵² Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер.с англ.со 2-го изд.-М.: Дело, 1997.-768 с.

зарур бўлган ўртача муддатга тенг. Ушбу кўрсаткичнинг муҳим хусусияти, унинг фоидали ставка ўзгаришига турли молиявий инструментларни сезувчанлигини ўлчаш қобилияти бўлади», деб таъкидлайди⁵³.

Юқорида биз томонимиздан зикр этилган банк активларини бошқаришнинг барча мактаб ва усуллари банк ишининг тарихий ривожланишида тажриба йўли билан ишлаб чиқилган. Бироқ ривожланишнинг маълум бир босқичида банк ишига иқтисодий математик усуллар кириб келди ва ўз ўрнини мустахкам эгаллади. Математик усуллар ва иқтисодий моделлар иқтисодни бошқаришда оптимал қарорларни топиш учун қўлланилади. Иқтисоднинг оптимизацияси, яъни янада самарали ишлаши учун барча зарур шароитларни кетма-кет шакллантиришнинг асосий йўналишидир. У ё бошқа қарорни ёки бошқарув таъсирини қабул қилишда тизимнинг кейинги ривожланишининг ижобий таъсиридан келиб чиқиш керак эмас. Ушбу қарор ёки таъсир вужудга келган шароитда барча имконлар ичида энг яхши эканлигига ишонч ҳосил қилиш зарур. Бошқача қилиб айтганда, барча хусусий масалаларни, иқтисодий бошқаришга тизимли ёндашув усулини қўллаган ҳолда ўйлаб ва бир бутун вазиятдан келиб чиқиб ечиш зарур. Иқтисодий-математик усул – бу кўпгина мактабларни, йўналишларни, методикаларни ва бошқаларни ўз ичига киритган фаннинг улкан катламидир. Чунки активларни бошқариш ўзининг специфик хусусиятларига эга, шубҳасиз, уларнинг барчаси банкнинг активларини бошқаришда катнаша олмайди. Бизнинг фикримизча, банк активларини бошқаришда иқтисодий-математик усулларнинг бўлимларига қуйидагилар тааллуқли бўлиши мумкин:

- 1.Математик дастурлаш;
- 2.VAR усули;
- 3.Моделлаш;

Амалий математикани бўлиш сифатида *математик дастурлашнинг* вазифаси аниқ вазиятларнинг ҳар хил турларини оптимал моделлар ёрдамида таҳлилини ишлаб чиқиш бўлади. Бу

⁵³Тимоги У.К. Управление банком: пер. с англ. В 5-ти книгах, 6-ти частях. Уфа: Спектр. Часть-1, 1993. -132с.

усуллар турлича вазиятларда ҳаракатнинг оптимал дастурини топиш имконини беради. Ҳаракат деб мақсадга қаратилган ва уларнинг натижаларининг ҳар хил турлари ҳисобланади: берилган мақсадга эришишни таъминловчи операциялар, қарорлар, тадбирлар ва бошқаларни ўз ичига олади.

Математик дастурлаш текшириш объекти бўлиши мумкин, шундай вазиятларда, уларда берилган кўпгина имкониятлардан энг яхши ҳаракатни танлаш муаммоси борлигидир. Энг яхши ҳаракатни танлаш вазифасини ечиш фақат аниқ ифодаланган мақсадга имконли, унга эришишда танланаётган ҳаракатни таъминлаши керак.

Шундай қилиб, математик дастурлашда текширилаётган вазият бўлиши керак, биринчидан, мақсадга йўналтирилган, иккинчидан, мақсадга эришиш учун имконли, унга ҳаракатларнинг альтернатив вариантларига эга бўлиши лозим.

Математик дастурлаш уни математик моделлаштириш асосида, аниқ бир вазиятларда қарор қабул қилишидан иборат бўла олмайди.

Математик дастурлашнинг кўп сонли услублари ичида одатда, ажратилади:

1. Мунтазам (чизикли) дастурлаш;
2. Динамик (серҳаракат) дастурлаш.

Оптимал режалаштириш ва бошқаришнинг кўп сонли вазифаларини мунтазам (чизикли) дастурлаш моделига киритиш мумкин. Мунтазам (чизикли) дастурлаш бошқарув параметрларида ўзгарувчан вазифаларни чизикли чекловида чизикли мақсадли функциясининг оптимал (максимал ёки минимал) аҳамиятини турган жойини ўрганади.

Ушбу усул операциянинг даромадлигига муносабати каби ликвидлилигига ҳам чекловни ҳисобга олган ҳолда активларни бошқариш муаммосини пассивларни бошқариш муаммосига боғлайди.

Мунтазам (чизикли) дастурлаш модели аниқ кўринишда оптимизацияланиши керак бўлган мақсадни шакллантиришни талаб қилади. Масалан, оптимизация даромадини максималлаш-

тиришдан ташкил топиши мумкин. Мунтазам (чизикли) дастурлашнинг тенгламаси тизими ечими, моделга киритилган берилган эҳтимолни танлашда, даромадни максимизациялашда ҳар бир актив тури учун қанча суммани инвестициялашни кўрсатиши мумкин. Эҳтимолли ўзгаришлар натижасининг сезувчанлигини текшириш учун, эҳтимолни танлашни ўзгартириб бир неча маротаба дастурни ҳисоблаб чиқишни талаб этиши мумкин. Масалан, агар кейинги икки даврда фоизли ставкага нисбатан ноаниқлик сақланса, жорий даврда активларни турли хил категорияларида маблағларни жойлаштиришнинг оптималлигини текшириш учун имконли ставкаларнинг бир неча танловини синаб кўриш фойдалидир.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жамиятдаги алоқаларини мураккаблаштириш режалаштириш ва бошқариш муаммоларига илмий ёндашув заруриятига олиб келди. Оптимал режалаштириш ва бошқариш концепцияси пайдо бўлди. Маълум бўлдики, кўпгина масалаларнинг қарорларини танловнинг кўп босқичли жараёни деб талқин этиш мумкин.

Вақт ўтиши билан ҳолати ўзгарадиган бир S тизими кўриб чиқилади. Тизим ҳолатининг ўзгариши жараёни бошқарилаётган, яъни V бошқарилаётган ҳаракатни танлаш воситаси орқали уни юритишга таъсир этиши мумкин. Жараён билан бошқарув сифатини характерловчи ва унга боғлиқ бўлган баъзи бир W мезони билан боғлиқ. Режалаштиришнинг оптималлиги қўйилган мақсадга эришиш учун энг яхши бошқаришни танлашни билдиради, яъни $W(U)$ оптимал, энг яхши бўлиши учун шунақанги U танлаш.

Кейинги методика, бизнинг фикримизча, иқтисодий – математик усулларга киритилган, тижорат банкларида активларни бошқариш учун қўллашга кодир, бу *VAR методикасидир*.

У яқинда пайдо бўлди, бироқ россиялик муаллифлар В.А. Кучинский, А.С.Улиничлар ўзларини «Банк ресурсларини бошқариш тизими»⁵⁴ китобида ёзганидек; «VAR методологияси 90-йилларнинг ўрталарида ишлаб чиқилган, ғарбнинг банк

⁵⁴ Купчинский В.А. Система управления ресурсами банка / В.А. Купчинский, А.С. Улинич. – М.: «Экзамен», 2000. – 224 с.

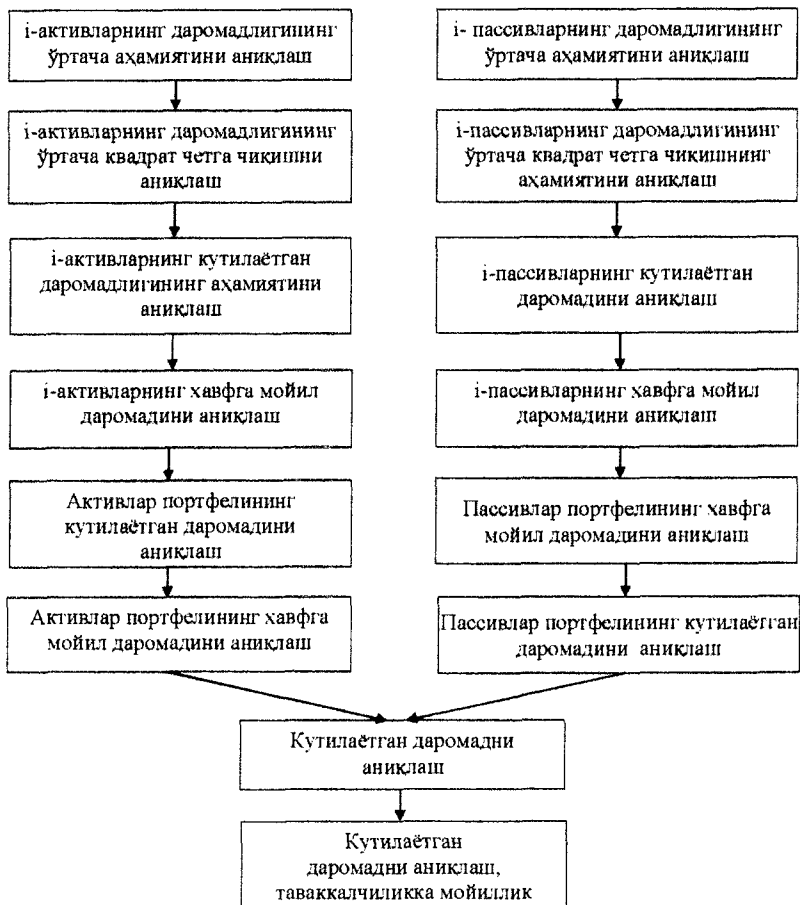
дунёсида кенг тарқалди. Ҳозирда кўпгина узок чет эл мамлакатларининг марказий банклари ўзларининг тижорат банкларининг даромадли операцияларининг ҳисоб-китобини ушбу методологияга ўтказмоқдалар. «Қийматни хавф остида» методологияси ёки VAR бозор ноқулай конъюктураси натижасида потенциал зарар хавфини баҳолаш учун банк назорати Базель комитети томонидан таклиф этилган. У ноқулай бозор конъюктураси вазиятида ҳақиқий зарарни назарда тутилган юқори чегарадан ошмаслиги шароитида портфель қийматни максимал камайтириш ёки маълум вақт мобайнида банкнинг молиявий аҳволининг ёмонлашувини баҳолашга олиб келади» VAR методикасининг асосий кўрсаткичи - бу активлар ва пасивлар портфели қийматининг ўзгаришига таъсир этишга қобилиятли ўзгарувчанликни ҳисобга олувчи таваккалчиликка мойил ўзгарувчан даромад (ТДМ-таваккалчиликка мойил даромад).

Бундан ташқари, ТМД ушбу ҳажмларни ўтмишдаги ўзгаришларини ҳисобга олади. Маълумотларнинг тарихий базасидан ТМД ни ҳисоблаш учун валюта базасида (АҚШ долларисида даромадли эквиваленти ёки база сифатида қабул қилинган бошқа валютада) ўртача муддатли давлат қимматли қоғозларида ёки бошқа молиявий инструментлар; маълум бир валютада номерланган (кейинчалик бу ҳажм Х деб қабул қилинади) даромадлиликнинг ўртача аҳамиятида ҳисоблаб чиқилади.

Сўнг маълумотларнинг ушбу базасида молиявий инструментни валюта базасида даромадни ўртача аҳамиятидан квадратидан четга чиқиши аниқланади (кейинчалик ушбу ҳажм Q деб қабул қилинади).

Бундан сўнг молия инструменти валюта базасида қутилаётган *i*-молия инструменти даромади аниқланади. *i*-молия инструментини ТМД сифатида унинг ўртача аҳамиятини *i*-молия инструменти даромадлигидан ўртача квадрат четга чиқиши билан характерланувчи УКЧ ҳажми қабул қилинади. Бундан сўнг базавий валюта ва барча активлар портфели қутилаётган даромади ҳажми аниқланади. VAR усули бўйича қутилаётган даромад ва хавфга мойил даромаднинг ҳисоб-китоб методикаси такдим этилган (2.4-расм).

Моделлаш – бу, бизнинг фикримизча, банк ишида қўлланилаётган иқтисодий – математик усулларни энг истиқболли йўналишларидан биридир. У объектни муҳим хусусиятлари ҳақида модель – объект ёрдамида маълумотлар олиш мақсадида бир объектни бошқаси билан алмаштирувчи сифатида аниқланган бўлиши мумкин.

2.4-расм. VAR усули бўйича кўрсаткичлар ҳисоб-китоби схемаси⁵⁵.

⁵⁵ Иқтисодчи олимлар тадқиқотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

Бир объектни (оргиналарни) бошқа объектлар билан (моделлар) алмаштириш назарияси ҳамда уларни моделларда объектлар хусусиятини текшириш **моделлаш назарияси** деб аталади. Шунга айтиш мумкинки, иктисодчи олимлар томонидан мавжуд вақт ичида банк активларини бошқаришнинг бир нечта турли услублари (методикалари) ишлаб чиқилди, уларни бир нечта гуруҳларга бўлиш мумкин. Уларнинг барчаси банк активларини бошқариш самарадорлигини ошириш учун қўлланиши мумкин ва ҳозир бизнинг вазифамиз тижорат банкида қўллаш учун энг яхши мувофиқ келадиган ўша услубни (методикани) аниқлаш бўлади.

Биз киритган инновацион усуларга тўхталар эканмиз, бугунги кунда шиддатли ривожланишлар асрида тижорат банкларининг актив операцияларни бошқариш фаолиятида тезкорлик ва миқдорларни жалб қилишда инновацион усуллардан фойдаланиш муҳимдир.

Булардан бири New Privat бўлиб, у орқали банк тизимига замонавий хизмат турлари киритилади. Бу эса миқдорларни жалб қилиш ва банк даромадларининг кўпайиш омилларидан бири ҳисобланади. Ушбу тизим асосан, йирик миқдорларни жалб қилиш мақсадида жорий этилади. Банklar йирик миқдорларнинг маблағларини бошқаришда молиявий кўмакчи вазифасини бажаради ва у орқали фойда олиш имконига эга бўлади (2.5-расм).

2.5-расм. New Privat хизмат тури⁵⁶.

⁵⁶ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

Ушбу тизимни икки турга ажратдик:

1. Соф иқтисодий даромадда миждоз маблағларини турли лойҳаларга йўналтириш орқали банк ва миждоз фойда кўриши назарда тутилади.

2. Ижтимоий хизмат кўрсатишда миждоз ва унинг оиласи муаммоларини қамраб олади, бунда банк миждоздан хизматлар пакетига қараб фойз олиши кўзда тутилган. Миждоз эса банкка ишонган ҳолда ўз ижтимоий муаммоларини қонуний тарзда банкка топшириши мумкин.

Юқоридаги хизматларни жорий этишда банк технологиялари қуйидагилардан иборат: менежмент учун воситаларга ҳисобот бўлими учун ўз вақтидаги ахборот тизимлари, алоҳида хизматлар даромадлиги ва миждозларни баҳолаш тизимлари, битимлар жараёни тизимлари, трастларни бошқариш тизимлари, бозор маркетинги ва сотишни сегментлаш тизимларини ўз ичига олади. Коммуникацион тизимларга тўлов тизимлари, портфеллар самарадорлигини баҳолаш тизимлари, қийматни аниқлаш тизимлари, телекоммуникацион тизимлар, барча банк тизимлар инеграцияси тизимлари киради. Назорат тизими эса ички аудит, кредит портфелини бошқариш, рискни бошқариш, хавфсизлик ва конфидициаллик билан чегараланади.

Масофадан хизмат кўрсатиш икки турга офлайн ва онлайн тизимида фаолият кўрсатмоқда. Офлайн тизимига банкка фармойиш анъанавий почта орқали келиши, электрон рақами орқали имзо билан электрон почта ва факсимайл орқали юборилишини ўз ичига олади. Онлайн тизимига мобил-банкнинг тизими, интернет-банкнинг, банк – миждоз тизими, банккомат ва ўз-ўзига хизмат кўрсатадиган банк дўкончалари орқали хизмат кўрсатиш киради. Юқоридагилардан хулоса қилиб, тижорат банклари актив операцияларини бошқариш жараёнида қайси усулдан ёки услублардан фойдаланишлари лозимлиги кўрсатиб ўтилиб, ҳар бир бошқариш усули йиллар давомида ўзининг самарали жиҳатларини исботлаган. Бугунги кунда тижорат банкларимиз қайси усулдан фойдаланиш танловига дуч келганларида шуни айтишимиз лозимки, ҳар бир банк ўз стратегиясига ва кредит сиёсатига таянган ҳолда ўз усулларини танлаши лозим.

Классик усуллар асосида биз маблағларни тўғри тақсимласак, балансни бошқариш усули орқали фоиз хатарларининг олдини оламиз, иқтисодий математик усуллар эса бизга аниқ рақамлар асосида фойда ёки зарар кўришимиз мумкинлигини кўрсатади. Биз таклиф этаётган инновацион бошқарув усули юқоридаги усулларни тўлдирган ҳолда ва улардан фаркли ўлароқ, тезкор ва замонавий тарзда бошқариш омилларини ўз ичига олади. Автоматлаштириш орқали банкни янги технологиялари билан янги New Privat хизмат турларининг масофавий усуллари асосида бошқаришни ўз ичига олади. Шу билан бирга автотўлов тизимини жорий этиш, яъни кредитларни қайтариш жараёнини автоматик тарзда амалга ошириш орқали муаммоли кредитларни бошқариш имконига эга бўламиз. Биз таклиф этаётган ушбу инновацион учликнинг биргаликда қўлланилиши эса банк тизими фаолиятининг янада самарали ишлашига имкон беради.

2.2. Тижорат банкларида актив операцияларни бошқаришда имитацион моделни қўллашнинг зарурлиги ва аҳамияти

Актив операцияларни бошқариш усуллари юқорида кўриб чиқилган бўлса, уларнинг асоси бўлган молиявий оқимларни бошқаришда имитацион моделни қўллаш зарурлигини кўриб чиқамиз.

Ушбу соҳада бир қатор чет эл иқтисодчи олимларининг фикрларига эътибор қаратадиган бўлсак, Питер Роуз «Сўнги йилларда кўпгина банклар йирик ихчамликни таъминлаш учун тақсимлаш усули ва фонд манбаларини бирлаштиришни ўз ичига олган балансланган ёндошувнинг аралаш стратегиясига ўтиши керак», дея таъкидлаб ўтган⁵⁷

Юқоридаги усулларни қўллаш орқали активларни бошқариш жараёни енгиллашади, активларни ва юқори даромад манбаи бўлган кредит портфелини диверсификациялаш имконини беради.

⁵⁷ Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: Дело Лтд, 1995. - 768 с

Бу борада МДХ мамлакати олимларидан В.Усоскин ўзининг «Замонавий тижорат банки» номли монографиясида: «Тижорат банкининг кредит портфелининг сифат даражасини ошириш учун мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолаш тизимини такомиллаштириш зарур»,⁵⁸ деб ҳисоблайди.

О.И.Лаврушин, Г.Пановалар эса тижорат банклари кредит портфелининг сифатини оширишда асосий эътибор кредитларнинг даромадлилик даражасининг барқарорлигини таъминлашга, мижозларнинг кредит тўловига лаёқатлилигини баҳолаш тартибини такомиллаштиришга қаратадилар⁵⁹.

Банк учун кредит операциялари молиявий қўйилмалар ва қарама-қарши равишда улардан тушадиган тушумлар оқими ҳисобланади. Молиявий оқимларнинг ғояси (cash flow) замонавий банк менежментининг принципаал асосларидан бири ҳисобланади. Хўжалик объектларининг структура моделлари янги банк технологияларига йўналтириш асосида мустақкам ўрнашади. Ушбу молиявий қўйилмалар оқимини бошқаришда *имитацион* моделдан фойдаланиш яхши натижа беради.

Замонавий банк тизими тажрибасида имитацион моделларни кўриб чиқамиз. Имитация (лот.imitation–таклид) қиёслаштириш маъносини англатиб, воқеа, ҳодиса, жараён ва объектларни ўзига хос тарзда, монанд қилиб акс эттиришни англатади. Имитация кўп тан олинган маънода модель (лот.modulus – ўлчов, намуна) – синоними сифатида ҳам ишлатилиб, моддий ва номоддий образ (расм, шарҳ, чизма, эталон)ни моддий жихатдан изоҳлаш, унга монанд жараённи ифодалашни назарда тутди⁶⁰. Бу орқали корхонанинг бутун ишини кўришни таъминлаш оператив ва стратегик режаларни ишлаб чиқиш ҳамда муҳим аҳамиятга эга инвестицион операцияларга тайёрланиш мумкин.

Тижорат банкларининг имитацион моделлари таркибига махсус электрон жадваллар, банкнинг экспорт пакетлари махсус

⁵⁸ Усоскин Б.М. Современный коммерческий банк: управлений и операции. – М.: ИПТС “Вазар-Ферро”, 1994. - 320 с.

⁵⁹ Банковский менеджмент: учебник под ред. О.И.Лаврушина. -3-изд., перераб. и доп. – М.:КНОРУС, 2010. -560 с.;

⁶⁰ Кобелев Н.Б. Основы имитационного моделирования сложных экономических систем: Учеб. пособие. - М.: Дело, 2003-336 с.

моделлаштириш асосида шаклланади. Бундай моделларни яратиш банк учун катта харажатларни талаб қилмайди, банк учун ўртача имкониятлар даражасида амалга ошади. Шу вақтнинг ўзиде тизимни шакллантирувчи банклар, менежментнинг керакли элементларидан бири ҳисобланган режалаштириш ва банк операцияларини бошқаришнинг янгича сифатли даражадаги бошқичларидан бири ҳисобланади. Оддий программа воситалари асосан, берилган инвестицион портфелнинг структура доирасида йўналтирилган. Умумий қабул қилинган воситаларда биз котировкаларни назорат қилиб туриб кузатамиз, фойда ёки рискни инобатга олган ҳолда активларнинг оптимал портфелини шакллантираамиз. Аммо кенг тарқалган «*metastock*» пакети ҳам турли хил стратегик вариантларни тезкор таҳлил қилиш, инвестицион операциялар режасини қайта ишлаш имконини беради, бироқ банкнинг турли инвестицион операцияларини шакллантириш имконини бермайди. Кенгрок имкониятларни режалаштириш ва инвестицион операцияларни бошқаришда банкнинг махсус «оқим» дастури воситалари ва методлари қўлланилмоқда, уларнинг муҳимлиги шундаки, инвестицион стратегиялар ўрнига трейдерлар ҳаракатининг кетма-кетлигини кузатишларни, режалаштиришни таъминлайди.

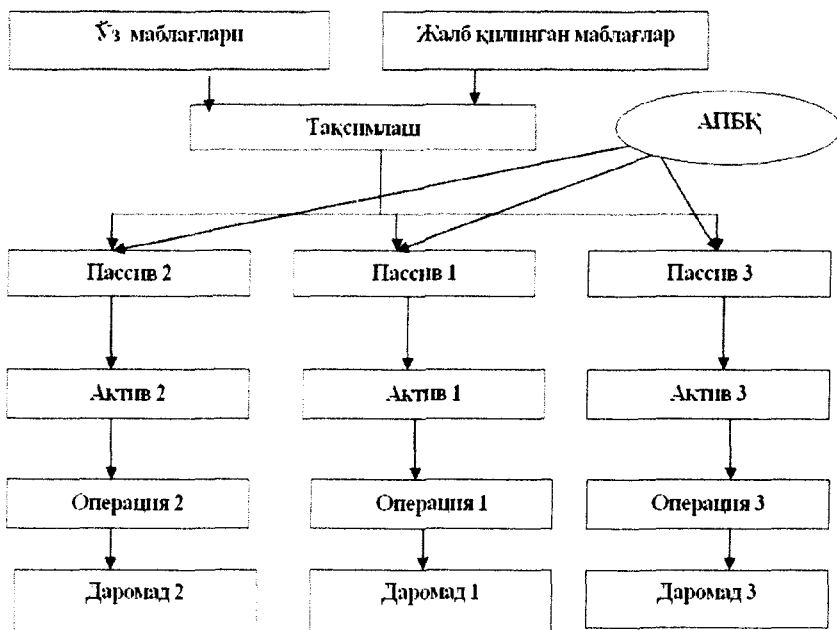
Бунда инвестицион схемага янги бўғин ва структура элементларини киритиш мумкин. Инвестицион операциялар учун нафақат ўз молиявий оқимларни моделга киритиш, балки инвестицион операциялар қисмлари, турли хил активларнинг ҳаракати, қимматликлар ва ҳужжатларни ҳам киритиш муҳим аҳамият касб этади.

Имитацион моделни қўллашнинг бир тури қуйидагича: инвестицион стратегия гуруҳининг асосий ўлчови ишлаб чиқилади. Олдиндан маълумотлар башорат қилинади ва ўзгаради. Барча муқобил стратегияларга бир вақтнинг ўзиде ҳисоблар олиб борилади. Сўнгги натижа орқали схемани шакллантириш имконияти туғилади.

Оператор томонидан ҳисоб-китоб ўтказиш жараёнида стратегиялар қайта кўриб чиқилади, қачонки, корхона актив порт-

фелини ҳар дақиқада қандай бўлишини аниқ билганда, инвестицион операцияларни режалаштириш мумкин бўлади. Банkning кундалик операцияларнинг модели куйидаги кўринишда бўлади (2.6-расм). Куйидаги расм банк активларини бошқаришнинг имитацион модели орқали активларни, пасивларни ва даромадни бошқариш имконини беради.

Инвестицион операциялар моделининг структураси банкларнинг инвестиция бўлимидаги малакали таҳлилчилари қўлида янада юкори фойда беради. Кредит операцияларини режалаштириш ҳар бир тижорат банкларининг кредит бошқаруви ходимлари олдидаги мухим вазифадир.

2.6-расм. Банкларда активларни бошқаришнинг имитацион модели⁶¹.

⁶¹ Муаллиф томонидан шакллантирилган.

Кредит операцияларини режалаштириш масалалари «оқим» методлари орқали фойдали ҳал бўлиши мумкин. Банкнинг кредитлаш жараёни кредит операциялари қисмларида ва молиявий оқимлар, банк ва мижоз ўртасидаги муносабатлар орқали шаклланади.

Оқим моделларини қўллаш натижасида кредит жараёнини бошқариш масаласи, кредит оқимларининг шакли ва параметрларини аниқлаш ҳамда кредит операцияларнинг давомийлигини вужудга келтиради.

Кредитлаш актив операцияларнинг асосийларидан бири бўлиб, кредитлашни ташкил қилиш сифатини ошириш мақсадида кредит битимларини бошқаришни ишлаб чиқиш, риск даражасини баҳолаш, босқичларини аниқлаш ва назоратни жамлаш амалга оширилади.

Бунда мижоз рейтинг тизимини жорий қилиш, қарздорнинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш ва банкнинг асосий кредит иши ўз молиявий мажбуриятларини бажаришини жорий этиш муҳим аҳамиятга эга. Банкларнинг ссуда портфелига барча асосий риск турлари таъсир этади, яъни ликвидлилик ва тўловга яроқсизлик рисклари. Кредит рискини бошқариш банкдан доимий ссуда портфели назоратини ва унинг сифат таркибини талаб қилади.

Юқори (судхўрлик) фоиз ставкаларини қўллаш қўшимча риск турларини, яъни «*рухий рискни*» (moral hazard) манбаи ҳисобланади. Қарздор ноанъанавий юқори фоизларни тўлаб, омадсиз воқеаларни ўйлашга мойил бўлади, тўловни кайтариб бермасликда ёки фоизларни тўламасликда қандайдир рухий ҳуқуққа эга эканлигидир. «*Номувофиқ танлов*» (adverse selection) муаммосини ҳам кўздан қочирмаслик керак. Бу ҳолда кредит беришда ўзгарувчан баҳолаш шароити асосий манба ҳисобланади. Барча қарздорлар ягона ставкалар бўйича қарзлар олади, кредит муддатига қараб улар бир-биридан фарқланади. Қарздорларнинг риск даражаси умуман ўзгармайди. Бундай ҳолатлар кредит портфелида «*шончсиз*» ссудаларни келтириши мумкин. Катта тажрибага эга бўлмаган қарздорлар бир фикр остида рози бўлишмоқда, қайсики «*бугун, шу ерда, ҳозир*» ўз

масалаларини ҳал қилишда ва қисман ўз тўловлилик қобилиятига ортикча баҳо беришидир. Шунини таъкидлаш жоизки, ақл билан бир тўхтамга келиниши, комплекс равишда рискларни баҳолашга ёрдам беради, кредит беришни ҳал қилувчи асоси бўлиб ҳисобланади. Бунинг учун:

– автоматлаштирилган скоринг услубларини ишлаб чиқиш зарур, улар кредит бериш тўғрисидаги хулосани кредит инспекторларига бериш вазифасини қўйиб ва ушбу инспекторларидан олинган ҳужжатлар асосида кредит бериш ҳақида қарор қабул қилади;

– «кредит тажрибалари» мониторинги, статистик маълумотларни йиғиш ва қайта ишлаш статистик скоринг моделларини тўғрилаш натижалари риск-менежменти соҳасига тегишли;

– фоиз ставкалари ва иқтисодий капитални қўллаш маълум бир белгиланган йўқотишлар миқдорини аниқлаб бериши керак. Ушбу миқдор менежерлар хулосасига асосан, маълум бир хатарларни ҳисобга олган ҳолда аниқланиши лозим. Бу ерда рақобатчиларнинг ҳолати ҳам ҳисобга олинаши лозим;

– кредиторлар хусусий капитални қўллаб-қувватлаши, иқтисодий капиталнинг етарлилигини назорат қилиши, кредитор учун қандайдир йўқотишлар даражасини кўтарилиш эҳтимолини пасайтиради.

Юқорида келтирилган ёндашувлар тижорат банкларимизда кредит бериш жараёнларида қўлланилса, кредит операцияларини бошқариш осонлашади ва ушбу операциялардан қутилаётган даромадлар ўз вақтида қайтади. Бу эса, ўз навбатида, тижорат банкларининг жами активлари салмоғининг кўпайишига ёрдам беради.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, ушбу имитацион моделни жорий этиш орқали актив операцияларни прогнозлаштириш, молиявий оқимларни жойлаштириш асосида тижорат банкларида рискли активлар миқдорини камайтиришга эга бўламиз.

Банк тизими ўз имкониятларини мохирона амалга ошириши ва давлатнинг иқтисодий эҳтиёжларига тўлиқ жавоб бериши, уни бошқариш стратегиясининг тўғри танланганлигидан далолат

беради. Ҳар бир тижорат банки бошқариш усулларига эга бўлиши ва ушбу усуллар асосида стратегия ишлаб чиқиши лозим. Бунинг учун тижорат банкларининг капитали, баланси, миқдорлар структураси ва банки тўлиқ таҳлил қилган ҳолда, ички ва ташқи омилларни ҳисобга олиб амалга ошириш лозим.

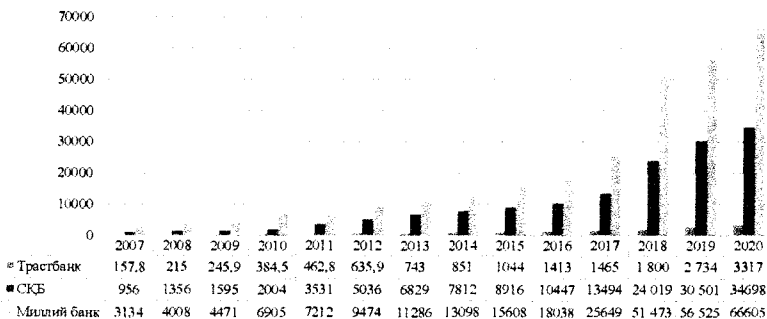
2.3. Тижорат банклари актив операцияларини бошқаришнинг жорий ҳолати таҳлили

Иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш шароитида тижорат банкларининг молия бозоридаги рақобатбардошлигини сақлаб туришнинг асосий омили актив операцияларни самарали бошқариш механизмини шакллантириш ҳисобланади.

Бизга маълумки, актив операциялари тижорат банклари фаолиятининг асосий қисмини ташкил қилади. Актив операциялар орқали банк ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағларни самарали йўналтириб, фойда олади. Бунинг учун банклар ташқи ва ички бозорда юзага келган ҳолатларни, банкнинг кунлик ҳолатини тезкор тарзда таҳлил қилиши, банк активлари таркибини ва диверсификациясини бошқариш орқали эришилади. Актив операцияларнинг асосий даромад келтирувчи тури бу кредит операциялари бўлиб, бугунги кунда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда, иқтисодиёт тармоқлари ва аҳоли эҳтиёжларини қондиришда муҳим аҳамият касб этмокда.

Тадқиқот объектлари бўлган банкларимиз таҳлиллардан шуни кўришимиз мумкинки, республикамиз тижорат банклари бошқарувида амалга оширилаётган ислохотларнинг самараси ўларок, тижорат банкларининг активлари ҳажми ошиб бормокда. Параграф доирасида хусусан, Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, 01.01.2020 йил ҳолатига кўра, жами банк активларининг ҳажми 66,6 млрд. сўмни ташкил этди. АТБ «Ўзсановатқурилишбанкда» эса 01.01.2020 йил ҳолатига жами активлар ҳажми 34,6 млрд. сўмни ташкил этган бўлса, ХАБ

«Трастбанк»нинг активлари суммаси 3,2 млрд. сўми ташкил этмоқда (2.4-расм).

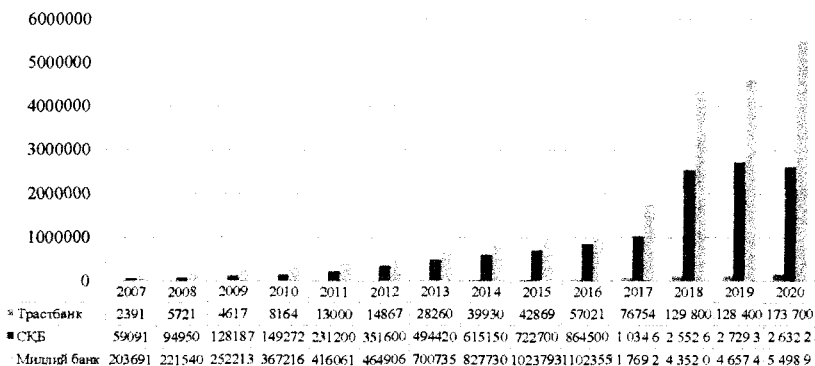

2.8-расм. Активлар миқдорининг динамикаси (млрд.сўмда)⁶²

Тадқиқот объекти ҳисобланган ушбу банклар ўз ресурс базасига, таркибига кўра ва мижозларнинг тури турлича бўлиб, ушбу банкларнинг ҳар бири ўз активларини кўпайтириш орқали молия бозорида мустаҳкам ўрин эгаллаш, хусусан, ўзининг ресурс салоҳиятини ошириш, оқилона таваккалчилик ва самарали бошқариш услублари орқали ривожлантириш сиёсатини олиб бормоқда. Натижада Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкининг жами банк активларининг ҳажми 01.01.2020 йилда 2007 йилга нисбатан 21,2 % га ошганини, АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк»да 7,8 % га ва ХАБ «Трастбанк»нинг активлари 4,7 % га ошганини кўришимиз мумкин.

Шу билан бирга даромад манбаининг асоси бўлган кредит портфелининг ҳажми, 2007-2020 йилларда Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки 27%, «Ўзсаноатқурилишбанк» 44,5 % ва «Трастбанк»да 72 % га кредит портфели ҳажмининг ошганини кўришимиз мумкин.

⁶² Муаллиф томонидан тузилган. Манба: «Миллий банк».

**2.9-расм. Кредит портфели ҳажмининг динамикаси,
(млн.сўмда)⁶³**

Ижобий натижаларга эришишда тижорат банкларининг актив операцияларни бошқариш стратегияларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда тижорат банкларининг активларининг таркиби ва улушини таҳлил қилсак, бу орқали актив операцияларнинг бошқариш стратегиясини асосан қайси операция турига қаратиш лозим эканлиги яққол намоён бўлади (2.2-жадвал).

Куйидаги жадвалда активлар таркибида кредит ва лизинг маблағлари 27,7% га ўсиш кузатилган, бу, албатта, ижобий ҳолат. Даромад келтирувчи активларнинг асосий тури ҳам кредит операциялари саналади, бироқ бошқа даромад келтирадиган активлар таркибида фақат пасайиш кузатилган, буларга олди-сотди амалиётлари бўйича маблағлар, яъни қимматли қоғозлар ва инвестициялар бўлиб, бу эса актив операцияларни бошқариш стратегияларини такомиллаштириш долзарб эканлигини ва у орқали активлар сифатини яхшилаш имкони туғилишини исботлайди.

⁶³ Муаллиф томонидан тузилган. Манба: www.cbu.uz

2.2-жадвал*

2010-2020 йилларда банк тизими активларининг таркибий тузилиши бўйича ўзгариш динамикаси, (фоизда)⁶⁴

№	Активлар	2010 й.	2012 й.	2014 й.	2016 й.	2018 й.	2020 й.	2010 йилда 2020 йилга нисбатан ўзгариши
1.	Касса кимматликлари	2,3	2,9	3	1,9	2,9	2,4	-0,1
2.	Марказий банкдаги ва- килик ҳисоб-варағида- ги маблағлар	20,8	16,6	11,5	14,8	8,9	5,4	-15,4
3.	Бошқа банклардан олинадиган маблағлар	13,8	17,9	13,4	11,5	15,0	9,4	-4,4
5.	Инвестициялар ва бошқа кимматли қоғозлар*	3,4	2,5	2,3	1,6	2,5	1,2	-2,2
6.	Кредит ва лизинг маблағлари	48,4	50,2	61,4	61,7	65,1	76,1	27,7
7.	Сотиб олинган векселлар	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
8.	Бошқа молиявий активлар	2,1	1	1,8	1,7	0,2	0,1	-2
9.	Асосий воситалар	3,2	3,2	3	2,5	1,4	2,1	-1,1
10.	Олинадиган ҳисобланган фоизлар	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8	1,2	0,6
11.	Бошқа активлар	5	4,5	2,7	2,6	3,1	1,9	-3,1
	Жами активлар	100	100	100	100	100	100	

Халқаро тажрибадан шуни кўриш мумкинки, активлар диверсификацияси сиёсати амалага оширилган бўлиб, фақатгина кредит операцияларидан эмас балки кимматли қоғозлар, инвестициялар ва ноанъанавий кредит операциялар салмоғи юқори улушга эга. Шу билан бирга тижорат банкларининг капитали ва активлари даромадлигини таҳлил қилиш лозим.

⁶⁴ Ахбор рейтинг агентлигининг расмий маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

**Тижорат банкларининг капитали ва активлари
даромадлиги таҳлили ⁶⁵**

Кўрсаткичлар	2016	2017	2018	2019	2020
ROE	12,6%	10,8%	12,8%	16,9%	10,1%
ROA	2,02%	1,7%	1,6%	2,0%	2,3%

Бунда куйидаги формуладан фойдаланилди:

$$ROE = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Капитал}}$$

$$ROA = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Актив}}$$

Ушбу жадвалда тижорат банкларининг капитали ва активлари даромадлиги кўрсаткичларининг 5 йил давомида ўзгариш тенденцияси келтирилган. 2020 йил 1 январь ҳолатига кўра, ROA 2,3% ни, ROE 10,1 % ни ташкил қилди. 2016-2020 йиллар оралиғида тижорат банклари капитали даромадлиги даражаси 2,5 фоизга пасайганини, банк активларининг даромадлиги эса 0,3 фоизга ошганини кўришимиз мумкин. Бу эса банклар ўз капиталидан ва активларидан етарли даромадга эга бўлмаганлигидан дарак беради. Шу ўринда банк актив ва пасивларини бошқаришга доир муаммоларни ҳал этиш долзарблигини англатади.

Ушбу муаммоларни ечишда, аввало, банк бошқарув органларининг фаолиятларини тизимлаштириш ва шу асосда банкларнинг актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш имконига эга бўламиз. Шу билан бирга актив операцияларга таъсир этувчи ички ва ташқи омилларни ўрганиш асосида бошқариш йўлларини ишлаб чиқиш лозим. Муаммоли кредитларнинг юзага келиш сабаблари ва уларни бошқариш бўйича таклифлар бериш банкларнинг актив операцияларини

⁶⁵ Муаллиф томонидан тузилган. Манба: www.cbu.uz

бошқариш стратегиясини такомиллаштириш имконини беради ва ўз-ўзидан банкларнинг даромадлилик даражасини ошириш имконига эга бўламиз. Юқоридаги таклифларни амалиётга жорий этиш тартибини кўриб чиқамиз.

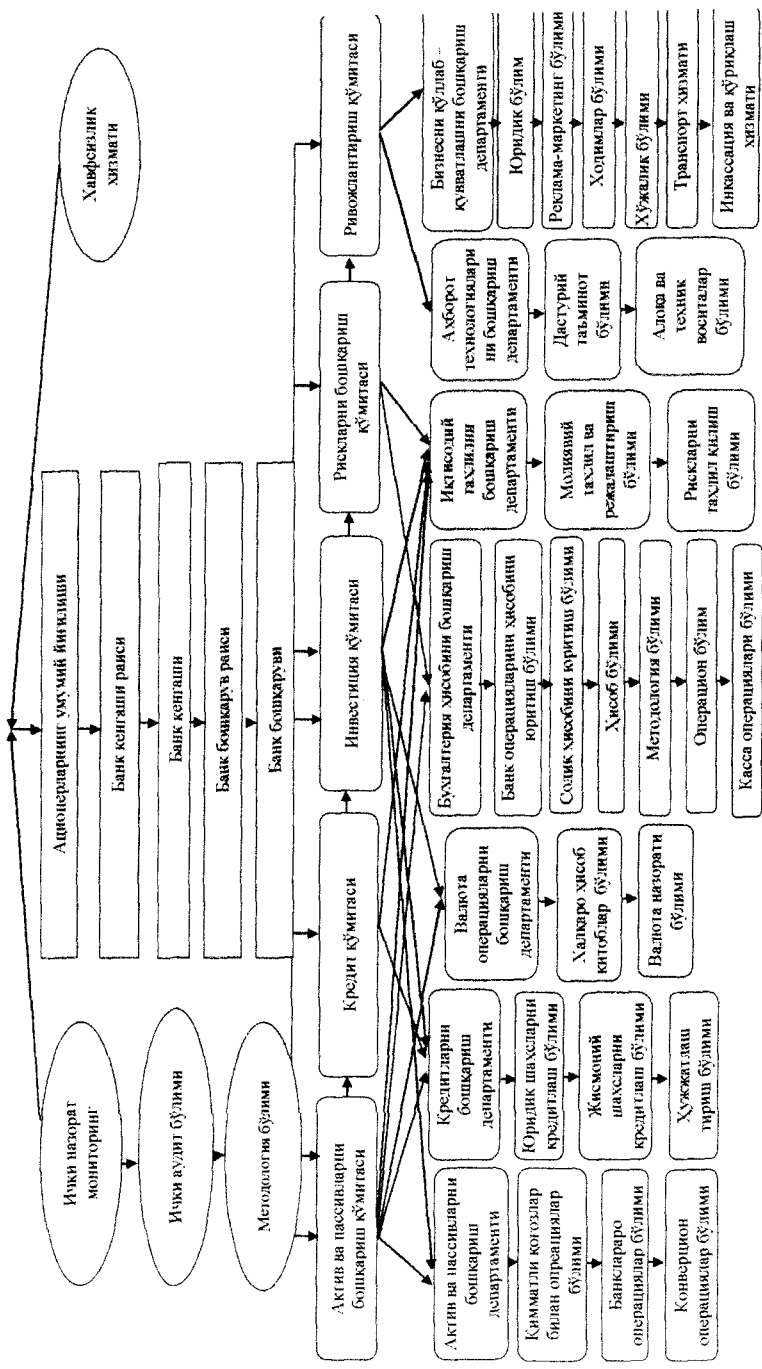
Республикамиздаги барча тижорат банкларида бошқарув органлари-акциядорларнинг умумий йиғилиши, банк кенгаши ва банк бошқарувидан ташкил топган. Банкнинг актив операцияларини бошқаришда ушбу тузилмаларнинг ваколатлари ва мажбуриятлари ўзаро фарқ қилади.

Тадқиқот объекти сифатида танланган тижорат банкларида бошқарув органларининг бир-бирига узвий боғлиқ эканлигини ва актив операцияларни бошқаришдаги ўрни қуйидаги расм асосида ифодаланиши мумкин (2.10-расм). Акциядорларнинг умумий йиғилиши тижорат банкларини бошқаришнинг олий органи ҳисобланади. Акциядорларнинг умумий йиғилиши банк активларини бошқаришнинг асосий йўналишларини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

Энг аввало, республикамизда банк тизимининг юқори даражаларда ривожланиб боришининг асосий омили бўлиб, банк Кенгашининг ролини ошириш бўлмоқда. Банк Бошқаруви банкнинг жорий фаолияти устидан раҳбарликни амалга оширади. Банк Кенгаши ва акциядорлар умумий йиғилиши қарорларини банкнинг актив операцияларини бошқариш стратегиясини амалга оширишда банкнинг ички сиёсатларни ишлаб чиқиш ва шу асосда активлар таркибини оптималлаштириш борасида доимий мониторинг ўрнатади.

Юқоридаги тизимли бошқариш, тижорат банкларида филиаллар томонидан актив операцияларни бошқарилиш ҳолатини ўрганишда, хусусан, активларнинг муддатида қайтарилишини назорат қилиб бориш, активлар самарадорлигини баҳолаш ва даромад келтирувчи активларни кўпайтириш мақсадида мониторинг гуруҳлари ташкил этилади.

Банк бошқарувининг асосий вазифаларидан бири-банк Кенгашига активларни бошқариш натижалари, мавжуд муаммолар борасида доимий маълумот тақдим этиш ҳисобланади.

2.10-расм. Тижорат банкларида актив операцияларни бошқаришда бошқариш органларининг роли

Шу асосда банк Кенгашининг ҳар бир аъзоси Кенгашнинг барча йиғилишларида иштирок этиши ва Бошқарув томонидан тақдим этилаётган барча материал ва ҳисоботларни диққат билан ўрганиб чиқишлари шарт⁶⁶.

Шу билан бир қаторда, тижорат банкларида актив операцияларнинг бошқарилишини баҳолаш, жумладан, банк тизимида муаммоли активлар ҳажмининг ошиб кетишининг олдини олиш мақсадида Ривожлантириш қўмитаси, Кредит қўмитаси, Актив ва пассивларни бошқариш қўмитаси, Инвестиция қўмитаси кабилар тузилган бўлиб, улар зиммасига банк филиаллари томонидан амалга оширилаётган йирик инвестиция лойиҳалари ва бошқа кредит битимларини мақсадлилиги, таъминотининг аҳволи каби жиҳатларни чуқур ўрганиб чиқиш каби вазифалар юклатилади. Буларнинг барчасини эса ички назорат мониторинг бўлимига қарашли ички аудит ва методология бўлиmlари назорат қилиб борадилар.

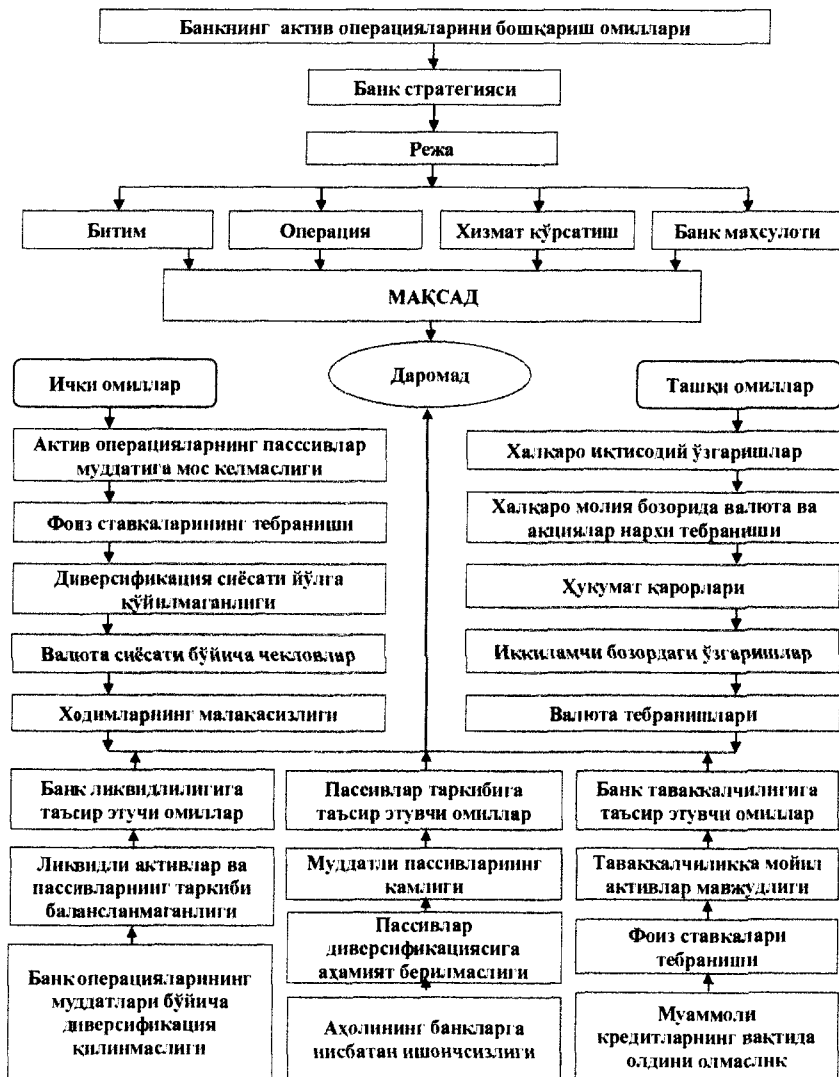
Бугунги кунда тижорат банклари фаолиятида актив операцияларни бошқариш, шунингдек, иктисодиётнинг барча тармоқларини молиялаштиришда актив операцияларни бошқаришга таъсир этувчи омилларни тўғри баҳолашни талаб этади. Бизнинг фикримизча, молия бозорида банк фаолиятига турли таъсирларнинг ижобий ёки салбий оқибатларини баҳолаб бориш; банк актив операцияларини таваккалчилик даражасини баҳолаш ва назоратга олиш; актив операциялар иштирокчиларини тўловга қобилиятлилигини аниқлаш лозим.

Шу билан бирга таҳлил қилиш каби жиҳатлар банк активларини бошқаришга таъсир этувчи омилларни баҳолашни тақозо этади.

Тадқиқот мавзуси доирасида тижорат банклари активларини бошқаришга таъсир қилувчи омилларни куйидагича кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз (2.11-расм).

Расмда келтирилган ички омилларни бошқариш нисбатан кийинчиликлар туғдирмайди, уларнинг салбий таъсирларини тезкор чоралар ишлаб чиқиш орқали бартараф этиш имкони мавжуд.

⁶⁶Раҳматов Ҳ.Ҳ. Иктисодиётни эркинлаштириш шароитида банк менежментида активларни бошқариш механизмини такомиллаштириш. Автореферат. -Т.:2011.

2.11-расм. Тижорат банклари актив операцияларни бошқаришга таъсир этувчи омиллар ва уларнинг боғлиқлиги⁶⁷

⁶⁷ Муаллиф томонидан тузилган.

Биз тижорат банклари актив операцияларини бошқаришга таъсир этувчи омилларни кўришимиз мумкин. Аввало, биз банк стратегиясига аҳамият беришимиз лозим. Бу орқали банк режаси тузилиб, актив операциялар таркибига кирувчи битим, операция, хизмат кўрсатиш ва банк маҳсулотлари орқали даромад олиш имкониятига эга бўлиши кўрсатиб ўтилган. Аммо банклар актив операцияларни бажариш жараёнида турли хил омиллар таъсирида кутилаётган даромадга эришиши кийинлашади, бунинг натижасида эса банк фойдаси кискаради, бу эса, ўз навбатида, банк капиталига таъсир этиб, молиявий ресурсларни камайтиради. Молиявий ресурслар ўз ва жалб килинган маблағлардан таркиб топади ҳамда уларнинг таъсир даражаси банкнинг фоиз сиёсатига тескари тартибда намоён бўлади. Шу билан бир қаторда, жалб килинган ресурслар микдорининг ошиши орқали банк ўз мажбуриятларини қоплаш ҳамда зарурий даражада фойда олиш мақсадида активларга белгиланган фоиз меъёрини оширишга мажбур қилади, бу ҳолат эса банкнинг кредит қўйилмалари ҳажмининг ортишида ва имтиёزلарни қўллаш орқали йирик айланмага эга миқдорларни жалб қилишда ва бу орқали актив операциялар кўламини кенгайтиришга имконият яратади.

Шу билан бир қаторда, банк активларини диверсификацияланиш даражаси актив операцияларни бошқаришга муҳим таъсир кўрсатиб, актив операциялари бўйича таваккалчилик даражасини янада пасайтиради. Янги банк хизмат турларини кўпайтиришни амалга ошириш, яъни қимматли қоғозлар билан операциялар, инвестиция, факторинг, форфейтинг ва хорижий валюталар, пластик карточкалар билан операцияларни амалга ошириш бўйича хизмат турларини кўпайтириш асосида даромадлар таркибини яхшилаши лозим. Бу борада ривожланган давлатлар банк тизимида банклар 300 дан ортиқ операцияларни бажариши мисол бўла олади. Улардан андоза олган ҳолда миқдор ва банк учун мақбул бўлган кредитлашнинг янги турлари ва шакллари амалиётга жорий этиш ҳамда банк пасивларини

диверсификациясини амалга ошириб, максимал даражада даромад келтирувчи активларга жойлаштирилишини таъминлаш орқали кутилаётган фойдага эга бўлишимиз мумкин.

Тижорат банкларида актив операцияларини бошқаришга ташки омиллар ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Хусусан, Халқаро иқтисодий ўзгаришлар, Ҳукумат қарорлари ва валюта тебранишлари сезиларли даражада ижобий ва салбий таъсир этади. Халқаро иқтисодий ўзгаришлар ички бозорга таъсир қилиб, миқознинг олган кредитини вақтида қайтармаслигига олиб келса, Ҳукумат ва Марказий банк томонидан банк активларини жойлаштириш бўйича ишлаб чиқилган истикболли режалар орқали актив операцияларни амалга оширишда ва даромад олишга имкон яратади. Ушбу омиллар, ўз навбатида, банкнинг актив операцияларининг диверсификациясига ва самарали бошқаришга таъсир кўрсатади.

Шу билан бирга рақобатчи банкларнинг, молия бозорида мустаҳкам ўрин эгаллаши, юқори рейтингга эришиш мақсадида актив операцияларни самарали жойлаштириш услуб ва воситаларидан фойдаланишга мажбур бўлади. Бизнинг фикримизча, банклар молия бозорида барқарор ўрин эгаллаб туриши учун нафақат актив операцияларни бошқаришни, таваккалчиликлардан химояланиши шу билан бирга, ўз банк брендига эга бўлиши ва миқозларнинг ишончини оқлаши лозим. Тадқиқот натижаларининг кўрсатишича, тижорат банкларида актив операциялар таркибидаги кредит операцияларни таваккалчиликлар билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Шунингдек, тижорат банкларида актив операцияларни бошқаришда Банк кенгаши ва Банк бошқаруви томонидан ишлаб чиқарилган ички сиёсатлар таркибида таркибий тузилмаларининг вазибалари мукамал белгилаб берилган бўлиши, актив операцияларнинг турлари, амалга ошириш услублари, муддатлари ва шакллари; бериладиган кредитнинг бизнес режаларини нафақат банкнинг бошқарув бўлимлари, балки маркетинг ва менежерлар ҳам кўриб чиқишлари лозим. Бунинг учун банкда шу соҳани пухта билувчи ишчилар бўлиши лозим. Асосий даромад

манбаи бўлган кредит ҳужжатларини расмийлаштириш тартибини, миқдорнинг тўловга лаёқатлилиги кўрсаткичларини аниқлаш ва кредит таъминотида қўйилмаган талабларнинг бажарилишини назорат қилишда ички мониторинг гуруҳига ишончли ва маъсулиятли шахсларни жалб қилиш лозим. Шу билан бирга, инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш, муаммоли активлар билан ишлаш билан бевосита боғлиқ бўлган жараёнларда банкнинг ички сиёсатларининг аниқ белгилаб қўйилиши актив операцияларни бошқаришда маъсул бўлинмалар фаолиятини тўғри тартибга солиш имконини беради.

Барча банклар дуч келадиган асосий муаммолардан бири - бу активлар таркибида муаммоли активлар салмоғининг ошиши банк активлари сифатининг ёмонлашиши билан бир қаторда, банк мажбуриятларини бажаришда хавф туғдириши мумкин, шу билан бирга банкнинг харажатларини ошириб, зарарга олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, актив операцияларни бошқариш тизимининг тўғри йўлга қўйилмаганлигидан ва банкнинг маъсул ходимларининг ўз ишига маъсулиятсизлигидан ва малакасизлигидан келиб чиқади. Чунки кредит бериш жараёнида қарздорнинг тўловга қобилиятлигини чуқур таҳлил қилиш учун банк ходимидан зарур малака ва билим талаб қилади. Шу сабабли, банкнинг актив операцияларини амалга оширувчи ходимлари малакасини оширишда ходимларга нисбатан малакавий талабларни кучайтириш лозим, яъни ходим кредит бўлимида ишга олинишидан олдин маркетинг ва менежмент бўйича малакасини ошириши лозим. Чунки банк ходими миқдордан бир қадам олдиндан юриши, яъни ҳар бир соҳани олдиндан таҳлил қилиб, ҳар томонлама пухта билиши лозим (қайси соҳа бўлишидан қатъи назар). Бундан ташқари, банк ходими инсон психологиясини ҳам мукамал ўзлаштириши лозим бўлиб, ҳар бир миқдорнинг хатти-ҳаракатларидан уни қанчалик маъсулиятли эканлигини сезиши ва миқдор билан муомала маданиятини ошириш каби тавсияларни берамиз.

№	Муаммоли кредитларнинг юзага келиш сабаблари	Муаммоли кредитларни бошқаришни кийинлаштирувчи жиҳатлар	Эхтимоли мавжуд ҳолатлар	Бошқариш йўллари
1	Бизнес режани пухта ўрганмаслик ва келажакда назоратнинг сустлиги	1. Мижознинг молиявий аҳолини баҳолаш усули ва воситаларининг етарлича ишлаб чиқилмаганлиги; 2. Муаммоли кредитларни бошқариш бўйича ваколатлар тақсимланмаганлиги; 3. Назорат қилишда ходимларнинг лаёқатсизлиги.	Банкнинг актив операциялари таркибда муаммоли кредитларнинг салмоғининг ошиши натижасида активлар портфелининг ёмонлашуви	Банкда бизнес режани ишлаб чиқилганлигини баҳолашда аудитор, бухгалтер, маркетинг училигини яратиш лозим
2	Мижознинг молиявий ҳолатининг талабга жавоб бермаслиги	1. Қарздорнинг бозорни яхши ўрганмаганлиги туфайли мажбуриятларини қоплай олмаслиги; 2. Қарздорнинг товар айланмаларининг мавжуд эмаслиги; 3. Қарздор билан тузилган шартномада камчиликларнинг мавжудлиги	Тижорат банклари томонидан кредитларнинг қопланмаслиги эхтимолий захира шакллантиришга эҳтиёжнинг юзага келиши	Банк миждозининг молиявий ҳолатининг ёмонлашув сабабларини ўрганиш ва биринчи босқични стандарт кредит шаклидаёқ унинг олдини олиш чораларини қўриш лозим.
3	Гаров таъминотнинг талабга жавоб бермаслиги	1. Таъминотга олинган мулкга бозорда талабнинг йўқлиги; 2. Таъминотга олинган мулкни йиллар давомида	Кредитларнинг таъминоти бўйича 100% захирани шакллантириши	Гаров таъминотини баҳолаш жараёнида таъминотни баҳоловчи шахснинг ҳам масъулиятини

		<p>ўз кадрини йўқотиши;</p> <p>3. Таъминотга олинаётган мулк бўйича дастлабки мониторинг юзаки ўтказилиши;</p> <p>4. Таъминотга олинган мулкни реал кийматдан ортикча баҳоланиши;</p> <p>5. Таъминотга олинган мулклар бўйича суғурта шартномаларини тўлик амалга оширмаслик;</p> <p>6. Гаров шартномасини тузишда айрим камчиликларнинг мавжудлиги</p>		<p>ошириш лозим. Яъни ишига масъулиятсиз ёндашган ходимга тегишли тартибда чора кўриш керак.</p>
4.	Учинчи шахснинг тўловга лаёқатсизлиги	<p>1. Кафилнинг молиявий ҳолатининг тўлик таҳлил этилмаслиги</p> <p>2. Кафил томон ўз мажбуриятларига лаёқатсизлик билан қарши;</p> <p>3. Кафиллик шартномасидаги мавжуд камчиликлар.</p>	Кредитларнинг таъминоти бўйича 100% захирани шаклантириши	Учинчи шахснинг ҳам масъулиятини ошириш лозим ва бажармаган тақдирда тегишли тартибда жавобгарлик зиммасига юклатилиши лозим.
5	Ички ва ташқи омиллар туфайли мижознинг келгуси	1. Қарздорнинг ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга ички ва ташқи бозорда	Кредитларнинг таъминоти бўйича 100% захирани шаклантириши	Марказий банк, Банклар Ассоциацияси ва тижорат банклари ва оммавий

	фаолиятидаги ўзгаришлар	талабнинг пасайиб кетиши; 2. Қарздорнинг харажатлари ва даромадларини тўғри бошқара олмаслиги; 3. Мижознинг иш фаолиятида маркетинг ва менежментнинг йўлга қўйилмаганлиги.		ахборот воситалари биргаликда банк миждозларига малака ва кўникмаларини ошириш мақсадида ўқув семинарлари ташкил этилиши мақсадга мувофиқдир
6	Банк ходимларнинг ўз ишига масъулиятсизлиги ва малакасизлиги	1. Актив операцияларни самарали бошқариш усулларидан фойдаланмаслик; 2. Активлар бўйича ички мониторинги юзаки ўтказилиши	Кредитларнинг таъминоти бўйича 100% захирани шакллантириши ва масъулиятсиз ходимларга тегишли чоралар кўрилиши	Марказий банк, Банклар Ассоциацияси ва тижорат банклари биргаликда банк ходимларига малака ва кўникмаларини ошириш мақсадида ўқув семинарлари ташкил этилиши билим ва кўникмаларини янада ошириш имконини беради
7	Кўзда тутилмаган ҳолатлари	Зилзила, сув тошқини, ёнғин каби ҳолатлар	Банкларнинг зарарининг ортиши	Бу бўйича суғурта шартномаларини имзолаш кўзда тутилмаган ҳолатлардан химоялайди.

2.12-расм. Тижорат банкларида муаммоли кредитларнинг юзага келиш сабаблари ва уларни бошқариш йўллари⁶⁸

⁶⁸ Муаллиф томонидан гузилган.

Юқоридаги жадвалдаги ҳолатлар тижорат банкларида актив операциялар таркибидаги 100 % рискли муаммоли кредитларни юзага келтирувчи сабаблар, бу ҳолатларни қийинлаштирувчи омиллар ва натижада юзага келиши мумкин бўлган эҳтимолий ҳолатлар ва уларни бошқариш йўллари ифодалади. Шу ўринда баъзи ҳолатларда банк ходимларининг ўз ишига масъулиятсизлиги ва малакасизлигига алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз. Кредит бериш жараёнида миқдор ҳақидаги керакли маълумот тўплашдаги масъулиятсизлик уни назорат қилмаслик оқибатида юзага келадиган муаммолар банкка салбий таъсир кўрсатади. Мазкур ҳолатларнинг олдини олишга алоҳида эътибор бериш лозимдир.

Бунинг учун муаммоли кредитларни бошқаришга таъсир этувчи омилларни чуқур таҳлил қилиш ва бу орқали банк фаолиятини таваккалчиликлардан самарали ҳимоялаш тизимини шакллантириш имконини беради. Шу билан бирга муаммоли кредитларнинг олдини олишда, банк барқарорлигини сақлаб туришда, банк тизимини тубдан ислоҳ этишда халқаро рейтинг тизимларининг ўрни юқоридир. Чунки жаҳон банклари томонидан қўлланиб келинаётган ушбу тизимлар амалиётда ўз натижасини бермоқда. Бу бўйича қуйида тўхталиб ўтамыз.

2.4. Тижорат банкларининг актив операциялари барқарорлигини бошқаришда «Базель III» талаблари ва халқаро рейтинг тизимларининг жорий ҳолати

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида банк хизматларини ривожлантириш, уларнинг банклараро рақобат шароитида барқарор фаолият юритишини таъминлаш тижорат банкларидан оқилона сиёсат юритишни талаб этади.

Тижорат банкларининг муҳим стратегияларидан бири банк хизматлари самарадорлигини ошириш ва рақобатбардошлигини таъминлаш ҳисобланади.

Ушбу стратегияларни амалга оширишда сўнгги йилларда банк тизимида катор ўзгаришлар амалга оширилди. Базель

қўмитасининг талабларига асосан, банклар барқарорлигининг асосий кўрсаткичи бу банк капитали етарлилиги коэффициентини ҳисобланади. Бу коэффициент банк капиталининг рискка тортилган активларга нисбати билан аниқланади. Бизга маълумки, 1993 йилда банк капиталининг сифат ва миқдор жиҳатдан рискли активлардан келадиган зарарларни қоплашга етарлилик даражасини аниқлаш бўйича Базель келишуви (Базель-I) жорий қилинди.

2006 йилда Базель келишуви (Базель-II) амалиётга жорий қилинди. Ушбу келишувда ҳам капитал етарлилиги коэффициентини 8 фоиз қилиб белгиланди. Ушбу келишув 3 та таркибий қисмдан иборат бўлди:

1. Капитал минимал миқдорига талаб;
2. Капитал етарлилигини Марказий банк томонидан таҳлил этиш;
3. Маълумотларни кенг оммага эълон қилишдан иборат.

Республикамиз тижорат банкларининг халқаро Базель талабларига асосланган банк капиталининг етарлилиги коэффициентини кейинги йилларда ошиб бормоқда.

Бугунги кунга келиб банк тизимини янада ислоҳ этиш ва барқарорлигини таъминлаш бутун жаҳонда долзарб масалалардан биридир. Бу бўйича 2010 йилнинг 12 сентябрида «Базель III» номи билан фаолиятини тартибга солишнинг янги тартибдаги қондаси Базель қўмитаси аъзолари ҳисобланган дунёнинг 27 давлати банк назорати органлари ва Марказий банк вакиллари томонидан тасдиқлангани мисол бўлади. Ушбу ислоҳот жаҳон молиявий иқтисодий инкирозидан кейинги жаҳон молия тизимини банкнинг ликвид захираларини ошириш ҳамда уларнинг сифат даражасини яхшилаш ҳисобига янги қондаларни босқичма-босқич қўллаш зарурлиги тавсия этилмоқда. Тизим қуйидагиларни қамраб олган:

– 2015 йил 1 январидан банкларнинг биринчи даражали акционерлик капитали етарлилигини 2,5-4,5%га ошириш;

– 2015 йил 1 январидан биринчи даражали капитали етарлилигини 4 фоиздан 6% га ошириш;

– 2019 йил 1 январидан 2,5% ли буферли капитал (захира буфери) ни ташкил этиш;

– соф капиталнинг активларга нисбати рискни ҳисобга олган ҳолда (бозор, кредит ва операция рисклари) 8% саклаб қолинади. 2019 йил 1 январидан 2,5% ли захира буфери ҳисобга олиниб 10,5% га ошириш;

– капитални етарлилигини баҳоловчи қўшимча норматив бу левириж бўлиб, уни минимал кўрсаткич 3 фоиз қилиш режалаштирилмоқда;

– 2015 йил 1 январдан жорий ликвидлик коэффицентини 50-100% га етказиш белгиланди.

Тижорат банкларида Базель андозалари қабул қилинганга қадар устав капиталининг хорижий валютадаги қисми билан боғлиқ бир қатор муаммоларни ечишда захира тизими андозаларидан фойдаланиб келинар эди. Унинг асосий камчиликлари, фикримизча, қуйидагилардан иборат эди:

1. Мазкур андоза банк активларини риск даражасига кўра табақалаштириш имконини бермасди.

2. Банк депозитлари барқарорлиги жиҳатидан бир-биридан тубдан фарқ қилади.

3. Тижорат банкларининг балансдан ташқари активлари инобатга олинмаган эди.

Ушбу муаммоларни бартараф этишда Марказий банк тижорат банклари устав капиталининг минимал миқдорини белгилашда халқаро банк амалиётида қабул қилинган андозалар ва тавсиялардан кенг қўламда фойдаланмоқда.

Шуниси эътиборлики, Марказий банк томонидан ишлаб чиқилган банк активларини рискка тортиш услуби билан халқаро Базель қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган услуб ўртасида жиддий фарқлар мавжуд эмас.

Жумладан, Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки ва Базель қўмитасининг банк тизимининг барқарорлигини таъминлашдаги талабларини қайта кўриб чиқиш таклифи маъқулланганди.

Базель III нинг ушбу талаблари тартибга солишдаги эҳтимолий камчиликлар, шу жумладан, «зарарланиш» рисклари (contagion risk), яъни бир мамлакатдаги номақбул жараёнлар

нафақат мазкур мамлакатда, балки бошқа мамлакатларда ҳам рейтинг тушиши ёки кредит қисқаришига олиб келувчи ҳолатларда юзага келувчи рискларни бартараф этишга қаратилган.

Ликвидлилик стандартлари мониторинг воситалари тизими Кўмитанинг 2009 йилда чоп этилган «Ликвидлилик рискинни баҳолаш, стандартлар ва мониторинг бўйича халқаро стандартлар» ҳужжатида баён қилинган (*International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring*)⁶⁹.

Базель III ислоҳотида *банк рискларини тўлиқ миқёсда* савдо портфели, ҳосил қилинган қимматли қоғозлар билан битимлар ва секьюритизацион операциялар бўйича рискларни қоплашга нисбатан талаблар ўсиши ва маълум қатъийликни кўзда тутди. Директивалар билан битимлар бўйича контрагентнинг рискинни баҳолашга алоҳида эътибор қаратилади (*Counterparty credit risk, CCR*)⁷⁰. Риск бўйича қийматларни ҳисоб-китоб қилиш усулига янги талаблар илгари сурилган (*Value-at-Risk, VaR*). Дефолт кредит рискинни қоплашдан ташқари, банк контрагентнинг рисқи билан боғлиқ деривативларни бозорга оид қайта баҳолашдан йўқотишларни қоплаш учун маълум капиталга эга бўлиши лозим.

Ушбу тавсияга асосан, банк ҳар ойда контрагентнинг рискинни баҳолаш моделларини стресс-тестини ўтказиши лозим⁷¹. Мантиқий равишда, ушбу талабларни жорий этиш орқали банклар ўз бизнес-моделларини ҳосил қилинган воситалар билан битимларга нисбатан қайта кўриб чиқишга мажбур бўлади, уларнинг капитал харажатлари сезиларли тарзда ўсади.

Базель III талаблари ўз ижобий тавсиялари билан биргаликда жаҳон экспертларининг фикрларига кўра бир қанча муҳим жиҳатлар очик қолдирганлигини эътироф этмоқдалар, хусусан:

- «Ноқулай» банкинг: Базель III талаблари суғурта компаниялари, хежирли ва пенсия жамғармалари ҳамда инвестиция жамғармалари ва бошқалар каби нобанк молиявий ташкилотлари

⁶⁹ Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring. BCBS, Dec 2010.35 p.

⁷⁰ Proposal to ensure the loss absorbency of regulatory capital at the point of non-viability - consultative document, BCBS, Aug 2010.21 p.

⁷¹ Revisions to the Basel II market risk framework - final version, BCBS, Jul 2009.38 p.

фаолиятларига таркатилмайди. Шундай қилиб, бундай институтлар фаолияти нафақат халқаро стандартларга кўра назорат қилинмайди, балки банкка нисбатан маълум рақобатли устунликларни кўзда тутди. Шу муносабат билан Молиявий барқарорлик Кенгаши (Financial Stability Board, FSB) нобанк кредит ташкилотлари фаолиятининг халқаро стандартларини ишлаб чиқиш масалалари ва ушбу стандартларнинг Базель III талабларига нисбатига катта эътибор қаратилади.

- *Жарималар жорий этилмаганлиги*: Базель II га нисбатан янги битимлар ҳақиқатда талабларни сезиларли тарзда қатъийлаштиради ва тавсиялардан меъёрга ўтишига қарамай, аксарият қатъиян муҳим фаолият соҳалари (масалан, банк портфели аралашувини бошқариш), шу тарика тавсиялар даражасида қолиб кетди;

- *Бошқарувчи ва солиқ арбитражи имконияти*: Базель III халқаро банклар учун улар амал қилувчи турли юрисдикциялар ўртасида бошқарувчи арбитраж имконини қолдиради;

- *Глобал ва кўчма бошқарув назорати таркиби тарқоқлигича қолди*: Базель III битимининг бошқа локал ислохотлар билан қиёслаш масалалари (масалан, АҚШда амал қилувчи Додд-Франк қонуни ва Волькер Қоидаси) ва ягона миллатлараро қузатув органини ташкил этиш очиклигича қолди.

Базель III нинг кўпгина унсур (элемент)лари тугалланмаган бўлиб (таъкидлаш жоизки, янги стандартлар энг қисқа муддатларда ишлаб чиқилди) ва янги стандартларни жорий этиш ҳам вақт жиҳатдан узайтирилган ҳамда мунтазам равишда ўтказилишига қарамай, банклар айни вақтда Базель III ни жорий этишга тайёр бўлишлари лозим, чунки янги стандартларни аввалроқ жорий этиш нафақат бошқарувчилар, балки бозор ишгирокчилари томонидан ҳам рақобат устунлиги сифатида кўриб чиқилади.

Мамлакатимиз банк тизимига Базель III талабларининг қўлланиши орқали банк капиталининг етарлилик, ликвидлилик ва барқарорлик даражасининг ўсишига ёрдам бермоқда. Бугунги кунда банк капиталининг етарлилик даражаси 24,3 % ни ташкил қилиб, бу белгиланган Базель III талабларидан 3 баробар юқори

эканлиги бунга мисол бўла олади. Банклар ушбу талаблар доирасида иш юритишлари орқали миждозларнинг ишончини қозонадилар, банкротликнинг олдини оладилар, бу эса, ўз навбатида, мамлакат иқтисодиётини турли хил иқтисодий инқирозлардан холи бўлишига ёрдам беради.

Шу билан бир қаторда халқаро «Мудис», «Фитч Рейтинг», «Стандарт энд Пурс» рейтинг компаниялари билан бир қаторда 1996 йилда Вазирлар Маҳкамасининг №427 сонли қарорига асосан ташкил топган мамлакатимиздаги биринчи «Ahbor-Reyting» рейтинг агентлиги бугунги кунда тижорат банкларини ўз рейтинг кўрсаткичлари билан баҳолаб келмоқда. Бу эса тижорат банклари ўртасида соф рақобат муҳитини шакллантиради, аҳолининг банк тизимига бўлган ишончини оширади ва молия бозорида ўз ўрнига эга бўлиш имконини беради. Шу ўрнида «Ahbor-Reyting» рейтинг агентлиги ACCRA (Association of credit Rating Agencies in Asia) Осиё кредит рейтинг агентликлиги ассоциациясининг Марказий Осиёдаги биринчи ва ягона иштирокчиси ҳисобланади. Рейтинг компанияларининг талаблари қуйидагича:

- рискларни бошқариш, яъни кредит ва банк фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган рисклар;
- бозор рискларини бошқариш;
- операцион рисклар;
- ҳуқуқий рисклар;
- банк фаолиятида даромадлилик кўрсаткичлари;
- банкнинг капиталлашув даражаси;
- банк фаолиятида секьюритизациялаш кўрсаткичлари;
- банк фаолиятида диверсификациялаш даражаси;
- банк бошқаруви ҳамда унинг стратегияси билан боғлиқ кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Тижорат банклари Базель III талаблари бўйича фаолият кўрсатиб, банк барқарорлигини таъминласа, рейтинг агентликларининг баҳолари асосида миждозлар ишончини оширади. Бугунги кунда банкларимиз томонидан CAMELS рейтинг тизими асосида экспертлар томонидан баҳоланмоқда.

Марказий банк томонидан молия-банк тизими барқарорлигини сақлаб туриш, омонатчилар, қарз олувчилар ва кредиторларнинг манфаатларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш, банклар фаолиятини тартибга солиш ҳамда назорат қилиш борасидаги мақсад ва вазифаларини амалга ошириш учун банклар ва уларнинг филиалларида инспекция (текширув)лар ўтказилиб келмоқда. Шунингдек, бугунги кунда банклар капитали, активлари, бошқаруви, даромадлари, мажбуриятларининг сифати ва даражасининг ҳолис баҳоланишини таъминловчи CAMEL(S) тизимнинг янги талқинини амалиётга кенг татбиқ қилиш чоралари белгиланган.

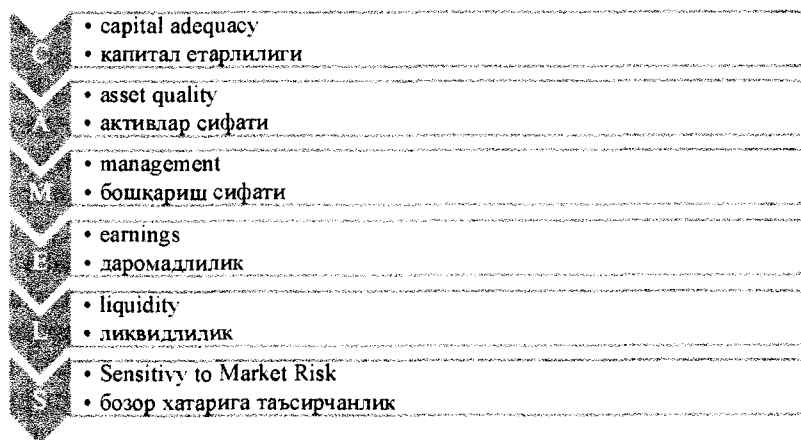
CAMEL(S) халқаро рейтинг тизими банк назорати бўйича Базель қўмитаси томонидан ҳам масофадан ва жойига чиқиб инспекция қилишда фойдаланишга тавсия қилинган бўлиб, ҳозирда кўпгина мамлакатлар томонидан шу жумладан, юртимизда ҳам қўлланилиб келмоқда.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида мамлакатимизда бутун банк-молия тизими фаолиятини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг замонавий тизимини жорий этиш вазифаси долзарбдир. Ушбу вазифалардан келиб чиқиб, CAMELS рейтинг тизимининг татбиқ қилиниши тижорат банкларининг молиявий ҳолатини баҳолаш ва бошқариш тизимини янада такомиллаштиришга олиб келади. Бугунги кунда АҚШдаги олти компоненти баҳоловчи CAMELS рейтинг баҳолаш тизими тижорат банклари фаолиятини ҳолис баҳолашда ёрдам бермоқда. Шу муносабат билан биз ўз тадқиқотимизни ушбу рейтинг тизимига бағишладик.

CAMELS рейтинг тизимининг банк активларини бошқаришдаги ролини аниқлашдан олдин ушбу рейтинг тизими атамасидаги ҳар бир ҳарфнинг маъносига ва баҳолаш коэффицентларига қисқача тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. CAMELS атамасидаги ҳар бир ҳарф қуйидаги маънони англатади (2.13-расмга қаранг).

Ушбу ҳарфлар маъносидан кўриниб турибдики, биз тадқиқ этаётган атама банкнинг самарали фаолиятини тўлиқ баҳолайди.

Шунингдек, аксарият кўрсаткичлар, банкнинг назорати агентлигига келиб тушган ҳужжатлар асосида «сиртдан» Америка рейтинг баҳолаш тизими орқали аниқланади (call reports – ҳар чорақда банклар тақдим этадиган ҳисобот). Ушбу ҳисобот маълумотларига кўра, банклар бошқа банклар билан қиёсланган ҳисобот санасига банк фаолияти кўрсаткичларини ўз ичига олувчи UBPR – Uniform Bank Performance Report (банклар фаолияти тўғрисидаги унификацияланган ҳисобот) ни тақдим этади.

2.13-расм. CAMELS атамасига изох⁷²

Бундан ташқари, UBPR ўтган давр (3-4 йил) учун банк фаолиятининг шундай кўрсаткичларини ўз ичига олади.

Зарурат туғилганда, қизиқтирувчи деталларни аниқлаш учун жойларда текширувларни амалга ошириш кўзда тутилган бўлиб, уларнинг доирасида назорат идоралари янада комплекс таҳлил ўтказиш мақсадида қўшимча ахборот олишлари мумкин. Шунинг учун CAMELS услуби масофавий назоратдаги сингари, инспекция текширувларини ўтказишда ҳам фойдаланилади.

Бизга маълумки, CAMELS рейтинг тизимининг ҳар бир кўрсаткичи 1 дан 5 гача бўлган устунга кўра баҳоланади, бунда

⁷² Банковский менеджмент: учебник под ред. О.И.Лаврушина.3-е изд. ,перераб. и доп.- М.:КНОРУС,2010. -560с.

банк фаолиятини салбий оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган ҳар бир элементи бўйича маълум кўрсаткичларда сезиларсиз оғишишларга эга бўлган молиявий жихатдан барқарор банк 1-устунни эгаллайди; 5-устунни назорат органлари ва банк раҳбарияти томонидан тезкор аралашувни талаб этувчи ва ўз фаолиятида камчиликлар ҳажми ва характери кескин даражада бўлган банк эгаллайди.

Ҳар бир компонентни баҳолаш натижаларига кўра қуйидаги комплекс баҳо чиқарилади (composite rating):

- 1- Strong (кучли);
- 2- Satisfactory (қониқарли);
- 3- Fair (воситали);
- 4- Marginal (кескин);
- 5- Unsatisfactory (қониқарсиз).

Ушбу CAMELS рейтинг тизимида комплекс баҳо натижалари қуйидагилардан иборат:

«1»—банк барча муносабатларда «бутунлай соғлом» (қатор кўрсаткичлардагина сезиларсиз оғишишлар бўлиши мумкин); тегишли бошқарув тизими мавжуд; ташқи иқтисодий ва молиявий таъсирларга нисбатан барқарор; кузатув органларининг аралашуви зарурат йўқ.

«2»— банк деярли «бутунлай соғлом»; олинган кескин маълумотлар муҳим аҳамиятга эга эмас; бошқарув тизимида кескин камчиликлар мавжуд эмас; барқарор ва ишбилармонлик оламидаги ўзгаришларни муваффақиятли бартараф этиши мумкин; банк назорати органларининг аралашуви чекланган ва аниқланган камчиликларни тузатиш учун зарур ҳажмда амалга оширилади.

«3»—қулай даражалардан қониқарсиз даражаларгача мослашувчи молиявий, операцион ёки техник заифликлар мавжудлиги; иқтисодий вазиятнинг ноқулай ўзгаришларидаги заифлик; агар заифликларни бартараф этиш бўйича қабул қилинган чоратадбирлар самарасиз бўлса, осонгина хонавайрон бўлиши мумкин.

«4»—жиддий молиявий муаммолар; молиявий муаммоларга керакли эътибор мавжуд бўлмаганда, носоғлом вазият сақланиб қолиши; тузатувчи чоралар кўрилмаса, юзага келган ҳолат

келгусида яшовчанлик йўқолишига олиб келиши мумкин; хонавайрон бўлиш эҳтимоли; аниқланган камчиликларни баргараф этишнинг пухта кузатиш назорат қилиш, шунингдек, муайян режаси зарур.

«5»-якин вақтларда хонавайрон бўлиш эҳтимоли мавжуд; аниқланган камчиликлар шунчалик хавфлики, бунга акциядорлар томонидан ёки бошқа молиявий ташкилотлардан кўмак талаб этилади; тузатиш тадбирларини ўтказмаса, бошқа кредит ташкилотлари билан бирлаштирилиши ёки тугатилиши мумкинлигини билишимиз ва шу билан бир қаторда тижорат банкнинг барқарорлиги ва ликвидлилиги бўйича маълумотлар олиш имконига эга бўламиз.

Биз CAMELS рейтинг тизимининг иккинчи «А» ҳарфи яъни «Активлар сифати» кўрсаткичларни таҳлил қилиш усули ҳақида батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, банк фаолиятининг CAMELS тизими бўйича рейтингини аниқлаш мақсадида таҳлил қилиш аввал таъкидлаб ўтилганидек, юқори хатарлилик жабҳасини аниқлаш имконини берувчи активларнинг таркибини кўриб чиқишдан бошланади. Масалан, умумий ҳолатда ссудалар қимматли қоғозларга нисбатан кредит ташкилотлари учун янада хатарлироқ бўлади. Давлат органлари томонидан эмиссия қилинган қимматли қоғозлар хатардан йироқдир. Тижорат ссудалари жисмоний шахсларга берилувчи ссудаларга нисбатан хатарлироқ ҳисобланади.

Бундан ташқари, активларни таҳлил қилишда қуйидаги коэффицентлар инобатга олинади:

– ссудаларнинг умумий активлар ҳажмига нисбати, фоизларда;

– ссуда қарздорлиги умумий ҳажмида муддати узайтирилган ва қайта таркиблаштирилган ссудалар (катта кўрсаткичларга эга бўлган ссуда қарздорлиги турлари таҳлил қилинади);

– захираларнинг ссуда қарздорлиги умумий ҳажмидаги қиймати; захиралар қийматининг ссудалар бўйича кўрилган зарарларга нисбати таҳлил қилинади.

Бундан ташқари, активлар сифатини баҳолашга таъсир этувчи ҳар бир кўрсаткични таҳлил қилишда унинг ҳисобот санасидаги қиймати ҳисобга олинади, банк гуруҳи (peer group) бўйича ўхшаш кўрсаткичлар билан қиёсланади ва тренд эътиборга олинади (сўнгги ҳисобот давридаги ўзгаришлар). Унинг нақафат миқдори қийматларини аниқлаш, балки уни ўзгартирувчи омилларни ҳам аниқлаш муҳимдир.

Активлар хатари бўйича ўлчанган коэффициентлар активларнинг сифат индикатори ҳисобланади⁷³, айнан:

$$\frac{Hc \times 20\%^2 + Cm \times 50\% + Bn \times 100\%}{OK + RBPA}$$

бу ерда: Hc- ностандарт ссудалар;

Cm – шубҳали ссудалар;

Bn – ишончсиз (умидсиз) ссудалар;

OK – асосий капитал;

RBPA– активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларга захиралар.

Сўнг олинган натижалар асосида АҚШ Федерал захира тизими активлар сифатини тезкор баҳолаш учун қуйидаги матрицадан фойдаланади⁷⁴ (2.4-жадвал).

2.4-жадвал⁷⁵

Хатар даражаси бўйича ўлчанган активлар коэффициенти	«CAMELS услуби бўйича сифат» компоненти рейтинги (назорати)
0-5	1
5-5	2
15-0	3
30-50	4
50-100	5

⁷³ www.worldbank.org. маълумотлари асосида тайёрланган. (Weighed classification asset ratio)

⁷⁴ Банковский менеджмент: учебник под ред. О.И.Лаврушина.3-е изд. дораб. и доп.- М.:КНОРУС,2010.-560с.

⁷⁵ Иккисондчи олимлар тадқиқотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

Юқоридаги жадвалдан CAMELS рейтинг тизимида комплекс баҳо натижаларини кўришимиз мумкин. CAMELS рейтинг тизими орқали кўрсатиб ўтилган баҳолар бошқа омилларни – нобаланс активлар сифати, захираларни шакллантириш усули, кредит сиёсати, ссуда қарздорлиги мониторингининг мослигини ҳисобга олган ҳолда камайтирилиши мумкин.

Ушбу параграфда биз фақат активлар сифати бўйича CAMELS рейтинг тизимида баҳоланишини кўриб чиқдик. Бундан келиб чиқиб, банкнинг рейтинг даражасини баҳолашда уни банкротликдан сақлашда CAMELS рейтинг тизимининг роли ва аҳамияти юқори, деб айта оламиз, бироқ ушбу рейтинг тизими камчиликлардан ҳам холи эмас. Бизнинг фикримизча, ушбу камчиликларидан бири бу рейтинг тизими эксперт хулосалари асосида аниқланишидир.

Эксперт хулосаси асосида баҳоланганда натижа субъектив бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун фикримизча, ушбу камчиликларни бартараф этиш учун қуйдагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- баҳолаш тизимидаги экспертларнинг малакасини ошириш;

- берилган банк хулосалари учун жавобгарликни белгилаш;

- АПБҚ томонидан ҳар бир коэффицент турларини бошқариш бўйича масъул шахслар тайёрлаш;

- тижорат банкларида нафақат ички таҳлилни, балки ташқи таҳлил, яъни бошқа банклар фаолияти билан таққослашни йўлга қўйиш;

- мамлакатимизда миллий рейтинг компанияларини кўпайтириш ва улар ўртасида рақобат муҳитини яратиш лозим.

II боб бўйича хулосалар

1. Банкнинг актив операцияларини бошқариш усуллари таркибига инновацион усул киритилиб, уларга масофавий бошқарув, автоматлаштириш, активларни секьюритизациялаш ва New Privat хизматлари киради. Ушбу инновацион хизмат турларининг тижорат банкларига киритилиши асосида актив операциялари таркибига кирувчи даромад келтирувчи активлар

салмоғи ошади, шу билан бирга пассив операцияларни бошқариш имконига эга бўламиз.

2. Банкларда активларни бошқаришнинг имитацион модели орқали активларни, пассивларни ва даромадни бошқариш имконини беради.

Инвестицион операциялар моделининг структураси банкларнинг инвестиция бўлимидаги малакали таҳлилчилари қўлида янада юкори фойда беради. Кредит операцияларни режалаштириш ҳар бир тижорат банкларининг кредит бошқаруви ишчилари олдидаги муҳим масалалардан биридир. Тижорат банкларимизда кредит бериш жараёнларида қўлланилса, кредит операцияларини бошқариш осонлашади ва ушбу операциялардан кутилаётган даромадлар ўз вақтида қайтади. Бу эса, ўз навбатида, тижорат банкларининг жами активлари салмоғининг кўпайишига ёрдам беради.

3. Тижорат банклари актив операцияларни бошқаришга таъсир этувчи омиллар ва уларнинг боғлиқлиги ишлаб чиқилди, бу банкларнинг кўзда тутилган ва тутилмаган хавф-хатарлардан химоялайди. Шу билан бир каторда актив операцияларни самарали бошқариш имконини беради.

4. Тижорат банкларида муаммоли кредитларнинг юзага келиш сабаблари ва уларни бошқариш йўлларини шакллантириш орқали асосий даромад манбаи бўлган кредитларни ўз вақтида қайтишига эришилади.

5. Халқаро ва маҳаллий рейтинг компаниялари, Базель қўмитаси ва рейтинг тизимларнинг бугунги кундаги фаолиятининг узвийлигини таъминлаш тижорат банкларининг барқарорлигига, банк капиталининг кўпайишига, ликвидлилигига, миждозлар ишончига, хавф-хатарнинг қисқаришига ва актив операцияларни самарали бошқаришга имкон яратади.

Ушбу таклифларнинг амалиётда жорий этилиши тижорат банкларининг барқарорлигини мустаҳкамлайди, актив операцияларни бошқариш стратегиясини такомиллаштиришга ёрдам беради ва шу билан бир каторда аҳолининг банкларга бўлган ишончини янада оширади, бу эса, ўз навбатида, банк капиталининг ўсишига олиб келади.

III БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРНИ БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИННОВАЦИЯЛАРНИ ҚЎЛЛАШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Актив операцияларни бошқаришда инновацияларнинг ўрни

Мамлакатимизда молия хизматлари бозорининг такомиллашуви тижорат банклари фаолиятида инновацияларни жорий этиш шу билан бир қаторда, банк менежменти орқали ушбу жараёнларни такомиллаштириш ҳамда ҳар бир тижорат банки ўзининг инновацион стратегиясини ишлаб чиқишини талаб қилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, молия хизматлари бозоридаги соғлом рақобат муҳитини шакллантиришда, банкларнинг фаолиятига уларнинг барқарорлик даражасига ижобий таъсир кўрсатишда ёрдам беради.

Юқоридаги натижаларга эришишда тижорат банкларининг инвестицион жозибadorлиги, капиталлашув даражаси ва банк ликвидлилигининг оширилиши, шу билан бирга, актив операцияларни бошқариш стратегиясини шакллантиришда мустаҳкам замин яратади.

Шу билан бир қаторда мижозларнинг банк-молия муассасаларига бўлган талаб ва эҳтиёжларининг ўзгариши, тижорат банклари ўртасида мижоз учун кескин рақобатнинг ортишига сабаб бўлади. Бу эса тижорат банкларининг олдига янги инновацион хизматлар қўламини кенгайтириш вазифасини қўяди. Кўпгина иқтисодий адабиётларда банкларнинг янги хизматлари йиғиндиси банк инновацияси сифатида талқин этилади. Банк инновацияси тижорат банкига кўшимча даромад келтириш билан бирга, мижозларнинг оладиган даромадларининг микдорининг ошишига ёрдам беради.

Бугунги кунга келиб, тижорат банкларининг инновацион фаолиятининг энг кенг тарқалган шакли масофадан банк хизматлари кўрсатиш ҳисобланади. Масофадан банк хизматлари кўрсатиш – банк хизматларини коммуникациялар ва интернет-

технологиялардан фойдаланган ҳолда миждоз томонидан масофадан туриб бериладиган буйруқ ва фармойишлари асосида тақдим этиш технологиясидир.

Ушбу инновацион хизмат турларининг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- тўловларнинг нақд пулсиз амалга оширилиши;
- вақт ва харажатларсиз бажарилиши;
- бир зумда ва ишончлилиги юқори баҳоланмоқда;
- банк миждозларига тезкор хизмат кўрсатиш орқали миждозлар сони ўсишига эришиш ва ишончини оқлаш.

Шу билан бирга актив операцияларни бошқаришда ўз вақтида қайтмаган кредитлар ёки хўжалик юритувчи субъектларнинг банкротлик ҳолати эълон қилинганлиги боис пайдо бўлган кредиторлик қарзлари эвазига банк балансига қабул қилинган мол-мулклар билан банкларнинг ишлашлари, улар учун инновацион тизимни ташкил этишни ва молия инжиниринги схемаларининг алоҳида ёндашувини талаб қилади. Ўз навбатида, мамлакатимиз банк тизимида тижорат банкларининг молиявий хизматларини такомиллаштириш, янги молиявий хизмат турларини ривожлантириш муаммоларини аниқлаш, ечимини топиш ва истикболларини белгилаш ҳамда банк хизматларидан фойдаланувчиларга оптимал шароит ва қулайликлар яратиш ва интернет-банкнинг технологияларини ривожлантириш борасида қуйидагиларни тақлиф этиш мумкин:

- банк учун махсус инновацион фаолият режасини ишлаб чиқиш;
- инновацион хизмат турларини кўпайтириш;
- инновацион фаолликни таъминлашда илмий изланишларини такомиллаштириш;
- янги инновацион ғояларни банк амалиётига жорий этиш;
- банк менежменти асосида мутахассисларига семинар тренинглари ташкил қилиш орқали малака ва кўникмаларини шакллантириш;

– банкда инновацион хизматларни кўрсатиш жараёнларида вужудга келадиган муаммоларни ҳал қилиш учун махсус гуруҳларни ташкил этиш;

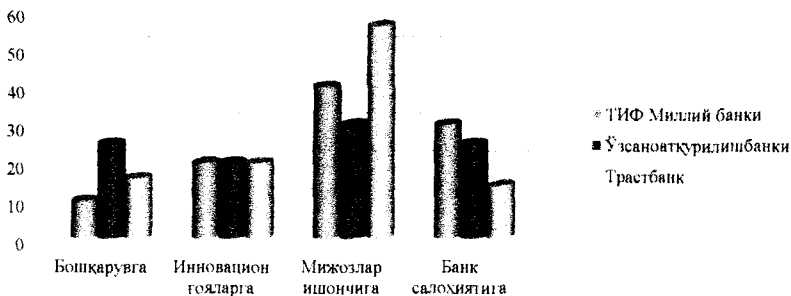
– банк маркетинги орқали мижозларига янги инновацион хизмат турларининг афзалликлари билан таништириб бориш;

– хорижий давлатлар амалиётида қўлланилган самарали банк хизматларини жорий этиш ва сифатини оширишдан иборат.

Биз юқорида келтирган афзалликлар ва таклифларнинг қай даражада самарали эканлигини фақатгина амалиётда банк ходимлари ва банк мижозларининг талаб ва истакларини ўрганиш ва бу бўйича самарали бошқарув усулини ишлаб чиқиш орқали эришилади.

Юқоридаги бобларда биз актив операцияларнинг назарий, амалий ва услубий жиҳатларини ўрганиб чиқиб, сўнгги бобда тадқиқот объектларида ўтказилган сўровнома натижалари орқали муаммо ечимига жавоб топамиз.

Шундай қилиб, тижорат банкида ўтказилган сўровномада Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, АТБ «Ўзсаноатқурилишбанк», ХАБ «Трастбанк» банкларида ўтказилаган банк мижозлари ва ходимларидан олинган сўровнома натижалари қуйидагича:

3.1-расм. Банк барқарорлиги қандай омилларга боғлиқ⁷⁶

⁷⁶ Сўровнома натижалари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

Дастлабки саволларимиздан бири банк барқарорлиги билан боғлиқ бўлиб, тижорат банклари томонидан асосий барқарорлик омили мижозларнинг ишончига боғлиқлигини кўрсатмоқда. Кейинги омил эса банкнинг рақобатбардошлиги ва ликвидлилиги юқори бўлган банклар, яъни банк салоҳиятига, инновацион ғояларни қўллашга ва, албатта, банк бошқарувига боғлиқ, деган жавобларни олдик. Мижозларнинг банкка бўлган ишончини ошириш учун уларни банкка жалб қилишда банк ходимларига тавсиялар қуйидагича:

-банк имижини кўтариш, мижозларга сифатли хизмат кўрсатиш;

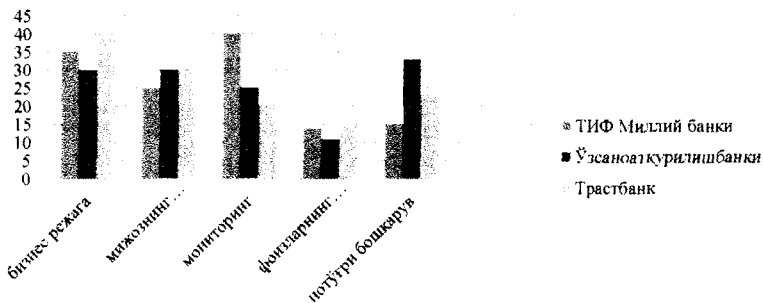
-замонавий банк хизматларини кўпайтириш, реклама;

-кредит олиш масаласида янгиликлар яратиш, тариф ставкаларини камайтириш;

-мижозларнинг талабларини ўрганиб бориш;

-омонат турларини кўпайтириш;

-мижозларга имтиёзлар бериш.

3.2.-расм. Муаммоли кредитларнинг келиб чиқиш сабаблари⁷⁷

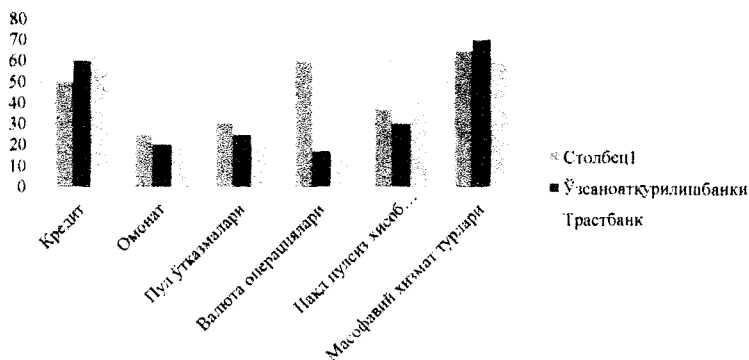
Юқоридаги тавсияларни таҳлил қилар эканмиз, банк тизимида мижозларнинг ишончини, банкларнинг барқарорлигини таъминланишининг асосий омиллари бу актив ва пасив операцияларни тўғри бошқаришга боғлиқ бўлиб, айнан банкларни барқарорлигига таъсир этувчи омиللардан бири муаммоли кредитлар бўлиб,

⁷⁷ Сўровнома натижалари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

уларнинг келиб чиқиш сабабларини банк ходимлари ва мижозлари томонидан изоҳланишида кўришимиз мумкин.

Ушбу саволга банк ходимларининг жавобларини таҳлил қилар эканмиз, Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият миллий банкида мумаммоли кредитларнинг асосий сабаби, Кредит мониторингининг суслиги билан боғлашган бўлса, «Ўзсаноатқурилишбанк»и ходимлари эса бизнесда бошқарувнинг тўғри йўлга қўйилмаганлигида деб изоҳлашган ва «Трастбанк»да эса кредит операцияларида бизнес режа асосий ўрин эгаллайди, деб жавоб беришган.

Юқоридаги фикрлар билан танишган ҳолда биз олдинги параграфларда таъкидлаб ўтган фикримизда қоламиз, яъни асосий муаммо банк ходимларининг масъулятсизлигига бориб тақалади. Чунки банкка келган мижознинг бизнес режасини, таъминотини, иш фаолиятининг назоратсиз қолиши муаммоли кредитларни келтириб чиқаради. Мижоз танг аҳволда қолмаслиги учун банк билан ҳар доим узвий алоқада бўлиш лозим. Шундагина иқтисодий муаммоларнинг биргаликдаги ечимини топиш имконига эга бўлишади. Биз шу билан бирга банк операцияларидан фойдаланиш кесими саволига қуйидагича жавобларни олдик.

3.3.-расм. Банк операцияларидан фойдаланиш кесими⁷⁸

⁷⁸ Сўровнома натижалари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

Ушбу расмдан биз банк мижозларининг банкнинг масофавий хизмат турларидан, яъни SMS-банкнинг, интернет-банкнинг, банк мижоз инновацион хизмат турларидан, шу билан бир қаторда кредит операцияларидан фойдаланишнинг салмоғи юқори эканлигини кўришимиз мумкин. Бирок омонатларнинг қўлланилиш даражаси юқори эмаслиги ушбу диаграммадан кўриниб турибди, бунга кўп мижозлар банк тизимига ишончим йўқ, ортиқча пулим йўқ ва банк фоизлари паст деб изоҳ қолдирганлар.

3.1.-жадвал

Банк ходимлари ва мижозларининг банкни ривожлантириш бўйича таклифлари⁷⁹

Банк ходимлари	Банк мижозлари
Ходимларнинг билим ва малакаларини ошириш	Кредит фоизларини кўриб чиқиш, расмийлаштиришни соддалаштириш
Ходимлар мотивациясини кучайтириш	Кичик бизнес субъектларига қисқа муддатли кредитлар бериш, қўлайликлар яратиш
Омонат турларини кўпайтириш фоизларини ошириш	Замонавий банк хизмат турларини кўпайтириш, коғозбозликни камайтириш
Банк мижозлари учун замонавий банк хизматларини кўпайтириш	Карточкадаги пулларни банкоматдан ечиб олиш суммасини кўпайтириш
Кредит сиёсатини ривожлантириш	Омонат фоиз ставкаларини кўтариш, ҳар ойда омонатчиларни чақирмасдан уларга замонавий усулларни жорий қилиш, яъни электрон тарзда амалга ошириш
Кредитни расмийлаштиришни соддалаштириш	Свифт операцияси учун комиссиясини камайтириш
Мижозларни жалб қилишда маркетинг ва рекламани кучайтириш	Иккиламчи бозордан ипотека ва автокредитларнинг салмоғини ошириш
Банкнинг тушлик вақтини қайта кўриб чиқиш	Банкнинг тушлик вақтини 13 дан 14 гача белгилаш

⁷⁹Сўровнома натижалари асосида муаллиф томонидан шакллантирилган.

Банкнинг актив операцияларини бошқариш механизмини такомиллаштиришда пассив операцияларини, яъни омонат турларини бошқариш муҳим аҳамият касб этади. Активлар ва пассивларнинг балансланган ҳолда бошқарилиши ликвидлилик ва барқарорлик омилidir. Шундай экан, сўровнома натижаларида банк ходимлари ва мижозларининг таклифларини ҳам ўрганиб чиқдик.

Юқоридаги таклифларни ўрганган ҳолда қуйидаги хулосалар шакллантирилди:

– банк мижозларини банкка жалб қилишда инновацион хизматларни кўпайтириш;

– мижозларнинг вақтини тежашда банк онлайн тизимини жорий этиш орқали барча ҳужжатлаштириш, қўл қўйиш бўйича масалаларнинг ечимини топиш лозим. Чунки банкнинг асосий мижозлари аҳолининг иш билан банд бўлган қатлами бўлиб, улар банкларда ўзларининг қимматли вақтларини навбат кутиш ҳужжатлаштириш жараёнларига сарф қилмоқдалар;

– кредитларнинг қайтарилишида авто тўлов тизимини жорий этиш мижозларнинг ҳисоб рақамларидан кредит фоизларининг ундирилишини автоматик тарзда бажариш имконини беради ва муаммоли кредитларнинг олдини олади;

– банкнинг янги инновациялари билан аҳолини таништириш лозим, шунда мижозлар оқими кўпаяди;

– омонатлар салмоғи кредитлар салмоғига нисбатан анча кам бўлгани учун банкларнинг ресурс базасини шакллантиришда инновацион ёндашган ҳолда активларни секьюритизациялашни жорий этиш лозим.

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш мумкинки, инновацион банк хизмат турларини кенгайтириш ҳамда сифатини яхшилаш банкларнинг самарадорлигини янада оширишга ва хизматлар қўламини янада кенгайтиришга замин яратади. Банк тизимида инновацион фаолият турларини жорий этишдан асосий мақсад янги яратилаётган хизматларнинг таннархини минимумлаштиришдан иборат. Шу билан бир қаторда молия хизматлар бозоридаги мавқени мустаҳкамлаб, бозорни эгаллаш доирасини

янада кенгайтириш ва мижозларга хизмат кўрсатиш сифатини юкори даражага кўтаришдан иборатдир.

3.2. Тижорат банкларининг актив операцияларини бошқаришда вужудга келадиган муаммолар ва уни бартараф этиш йўллари

Замонавий иктисодий адабиётларда, актив операцияларни бошқариш муаммоси билан шуғулланаётган кўпгина муаллифлар бошқариш усулларидан қайси бири энг яхшиси эканлиги ҳақида бир-бирлари билан бахslashмоқда. Бу вақтда эса банклар, у ёки бу муваффақият билан турлича методикалардан фойдаланмоқдалар, баъзан улар ўз усулларини ишлаб чикмоқдалар. Шуниси эътиборлики, банкнинг актив операцияларини бошқариш услуги самара бериши учун у банк фаолияти асосида танланиши ҳамда қарор қабул қилиш учун кўп вақт сарфлашни талаб этмаслиги лозим.

Шу сабали, тижорат банки актив операцияларини бошқариш муаммоларини ўрганишда турли хил усулларнинг шахсий таҳлилини ўтказиши зарур. Бу қуйидаги учта омил асосида баҳоланади:

1. Банкнинг олдига қўйган мақсадларига эришиш қобилияти (лаёқати).

2. Банкнинг тўлов лаёқатини таъминлаш.

3. Хатар даражасини камайтириш (минималлаштириш).

Умумий фонд усулига келсак, бу ерда шуни таъкидлаш зарурки, ушбу усул банк раҳбариятига пул маблағини жойлаштириш вариантларининг энг альтернативини беради. Шундай қилиб, банк ушбу усул ёрдамида ўз олдига қўйилган ҳар қандай мақсадни амалга ошириши мумкин. Бироқ агар актив операцияларни бошқаришнинг иккита бошқа мезонларининг бажарилишида умумий фонд усулининг хусусиятларини таҳлил қилсак, қувонарсиз кўриниш ҳосил бўлади (3.2-жадвал).

**Умумий фонд усулида актив операцияларини бошқариш
мезонига риоя қилиш⁸⁰**

Бошқариш мезони	Усулдан фойдаланиш
Банк олдига қўйилган мақсадга эришиш қобилияти	Кенг
Тўлов лаёқатини таъминлаш	Имкони йўқ
Хатар даражасини камайтириш	Имкони йўқ

Юқоридаги жадвалдан биз умумий фонд усулидан фойдаланишда эришиладиган бошқариш мезони бўйича банк олдига қўйилган мақсадга эришиш имкониятини кенглигини кўришимиз мумкин. Бирок асосий омиллардан тўлов лаёқатини таъминлаш ва хатар даражасини камайтириш бўйича бу усулни тавсия эта олмаймиз.

Энди актив операцияларни таксимлаш усулини кўриб чиқишга ўтамиз. Ушбу усул активлар структурасини пассивлар структурасига аниқ боғлашни таъминлайди, бу банкни актив операциялар ўтказишда чегаралайди. Банк, масалан узоқ муддатли кредит бера олмайди, агар унда тенг қийматга эга бўлган узоқ муддатли пассивлар суммаси бўлмаса. Шундай қилиб, банкни олдига қўйган мақсадига эришиш қобилияти уни пассивлари структураси билан чегараланган, ҳамда шундай ҳолат эҳтимоллики, у ёки бу актив операцияларни ўтказиш учун пассивлар структурасини тўғирлашга тўғри келади 3.3-жадвал.

Ушбу усулни таҳлил этиш жараёнида шуни қайд этмаса бўлмайди, кўриб чиқилаётган усулимизнинг асосий устунлиги ликвид активлар улушини камайишига ва қўшимча мабалағни ссуда, ҳамда инвестицияларга қўйиш бўлади, бу ўз навбатида фойда нормасини ортишига олиб боради. Активларни таксимлаш усули тарафдорлари, фойда нормасини ортиши омонат ва муддатли пул қўйилмалари, ҳамда асосий капиталга қарши турувчи ликвид активлар кўплигини бартараф этиш орқали эришишни таъкидлайдилар.

⁸⁰Муаллиф томонидан тузилган.

**Актив операцияларни тақсимлаш усулини қўллашда
бошқариш мезонларига риоя қилиш⁸¹**

Бошқариш мезони	Усулдан фойдаланиш
Банк олдига қўйилган мақсадга эришиш қобилияти	Пассивлар структураси билан чегараланган
Тўлов лаёқатини таъминлаш	«Касса» шунча, қанча «талаб қилиб олиш» жалб этилган бўлса
Хатар даражасини минимизацияси	Имкони йўқ

Актив операцияларни бошқаришнинг балансланган усули умумий фонд ва тақсимлаш усулларини камчиликларидан қочиш учун белгилаб қўйилган. Ушбу усул, биринчидан, банк бошқарувчисига активлар портфелини шакллантиришда тўлиқ эркинлик беради, бу бўлим умумий фонд усулидан олинган. Активлар портфели ва пассивлар портфелидаги тўловлар муддатини балансланмаганлиги билан боғлиқ муаммолардан қочиш учун, муддатлар бўйича пассивлар портфели активлар портфели муддатига «келтирилади». Яъни, актив операцияларни тақсимлаш усулидаги ўша принцип қўлланилади, фақат уни амалга ошириш механизми орқа томонга «қайтарилган». Балансланган усулни қўллашда актив операцияларни бошқарув мезонларига риоя қилинишини 3.4-жадвал кўриб чиқамиз.

Шундай қилиб, актив операцияларни бошқаришнинг иккита муаммоси ечилади, бироқ бошқарувчига активлар портфелини шакллантиришда «сифатли» активларга эга бўлишни тавсия этиш билан «сифатли» усул тушунчасини таърифлаб бермайди. Актив операцияларни бошқаришни Балансланган усулини қўллашда банк актив операцияларни самарали бошқаришни охириги таркибий қисми – хатарни минимизациялаш ечимсиз қолмоқда.

⁸¹Муаллиф томонидан тузилган.

**Балансланган усулни қўллашда актив операцияларни
бошқариш мезонларига риоя қилиш⁸²**

Бошқариш мезони	Усулдан фойдаланиш
Банк томонидан қўйилган мақсадларга эришиш қобилияти	Юқори
Тўлов лаёқатини таъминланиши	Пассивлар структураси активлар структурасига «келтирилади»
Хатар даражасини минимизациялаш	Имкони йўқ

Шундай қилиб, юқорида кўриб чиққан, классик усуллар гуруҳига бирлаштирилган 3 та усулимиз кўп ёки кам муваффақият билан банк олдига қўйган мақсадларга эришиш ва уни тўлов лаёқатини таъминлаш муаммоларни ечиш имконини беради. Бирок улардан биронтаси ҳам актив операцияларни бошқаришда хатарни минимизациялаш муаммосини ечиш имконини бермайди. Бизнингча, айнан ушбу сабаблар актив операцияларни бошқариш бўйича мутахассисларни, банк учун хатарни энг хавфли туридан бири бўлган фоиз ставкани ўзгариш хавфи даражасини пасайтириш имконини берувчи иккита услубни (методикани) ишлаб чиқишга ундади. Балансни бошқариш усули ва ўртача тўлов муддати усули, шубҳасиз, банк хатари даражасини пасайтириш имконини берадиган услуб бўлади.

Агар Балансни бошқариш усули ва тўловни ўртача муддати усулларини кўриб чиқадиган бўлсак, бирдан шу нарса аён бўладики, фоиз ставка ўзгариши хатарни минимизациялаш муаммосини ечимига эришиш актив операцияларни самарали бошқариш мезонлари ҳисобига эришилган.

Банкнинг олдига қўйган мақсадига эришиш қобилияти нуктаи назаридан, ушбу методикалар банкнинг актив ва пассив операцияларига, уларни фоизли ставка ўзгариши бўйича сезувчанлиги ва тўловни ўртача муддати бўйича балансланганлиги нуктаи назаридан чекловлар қўяди (3.5-жадвалда кўриб чиқамиз).

⁸² Муаллиф томонидан тузилган.

**Балансни бошқариш усули ва тўловни ўртача муддати
усулларини қўллашда актив операцияларни бошқариш
мезонларига риоя қилиш⁸³**

Бошқариш мезони	Усулдан фойдаланиш
Банк томонидан қўйилган максадларга эришиш қобилияти	Фоишли ставка ўзгариши хатаридан қутилиб қолиш учун активлар ва пасивларни мувозанатлаштириш зарурияти билан чегараланган
Тўлов лаёқатини таъминланиши	Имкони йўқ
Хатар даражасини минимизациялаш	Фоишли ставка ўзгариши хатари минимизацияланган

Кўриб чиқилаётган усулларимиз банкни тўлов лаёқатини таъминлаш соҳасида ҳеч қандай тавсиялар бермайди.

Шундай қилиб, ушбу методикалардан тижорат банкининг актив операцияларини бошқаришни амалга оширишда мақбул усул сифатида қўллаб бўлмаслиги келиб чикмоқда. Буларнинг ҳаммаси эътиборимизни тижорат банкининг актив операцияларини самарали бошқариш талабларини бажаришда чора топиш умидида иктисодий–математик усулга қарашга мажбур қилади.

Бироқ энг асосий муаммо шуки, чизикли дастурлаш усули битта «хайдаш» тизимида фақат битта ечим олиш имконини беради. Бу дегани, актив операцияларни бошқариш бўйича қарорлар қабул қилишда бир нечта альтернативни баҳолаш учун тенглаш тизимини альтернатив қанча бўлса, шунча марта санаб чиқишга тўғри келади, бунинг устига тизимнинг кўпгина параметрларининг аҳамиятини ўзгартиришга тўғри келади. Буни, шубҳасиз, бажарса бўлади, лекин вақт бўйича узоқ жараёнدير, актив операцияларни бошқаришда қарор қабул қилиш молия бозоридаги вазиятни тезкор ўзгариши билан боғлиқ бўлганлиги тўғрисида, узоқ муддатли бўла олмайди (3.6 –жадвал).

⁸³ Муаллиф томонидан тузилган

3.6 -жадвал

Чизикли ва динамик дастурларини қўллашда актив операцияларини бошқариш мезонларига амал қилиш⁸⁴

Бошқариш мезони	Усулдан фойдаланиш
Банк томонидан қўйилган мақсадларга эришиш қобиляти	Бор, лекин қарор қабул қилиш учун вақт зарур
Тўлов лаёқатининг таъминланиши	Бутунлай амалга оширса бўлади
Хатар даражасини минимизациялаш	Амалга ошириш имконсиз

Динамик дастурлаш, чизикли дастурлашдаги банк актив операцияларини бошқариш самарадорлигини ошириш учун уни қўллашнинг имконларини чегараловчи барча камчиликларга эга. Иқтисодий–математик усуллар гуруҳига кирувчи кейинги усул VAR методикасидир. VAR методикасини қўллашнинг таҳлилини 3.7-3.8-жадвалларида келтирамыз.

3.7-жадвал

VAR усулининг устунлик ва камчиликларининг қиёсий таҳлили⁸⁵

Устунлиги	Камчилиги
-Актив ва пассивлар таркибини кўриб чиқишда портфель ёндашувни қўллаш; -кутилаётган даромад ҳисоб-китоби аниқ бозор ставкаларига асосланган; -хатарга мойил даромад ҳажмини ҳисоб-китоби, аниқ молиявий инструментларни тарихий ўзгаришига асосланган; -VAR методикаси алоҳида молиявий инструментлар таннархини тартибга солишда қўлланилади. - VAR усули алоҳида STOP-LOS ёки TAKE-PROFIT молиявий инструментларни ҳисоб-китоби учун қўлланиши мумкин.	- VAR усули йирик тарихий, ҳажми ва сонли операторлар бозори учун қўлланилади. Тарихий ўзгариши тахмини – келажак учун яхши мўлжал; -Валюта курсини бир-бирига боғлиқлиги донмий сифатда қўлланилади. -Даромадни чизикли динамикаси ёки молиявий инструментини таннархи тахмин қилинади. -Бир кун ичидаги савдо хатари ҳисобга олинмайди.

⁸⁴ Муаллиф томонидан тузилган.

⁸⁵ Муаллиф томонидан тузилган.

3.8-жадвал

VAR усулини қўллашда актив операцияларни бошқариш мезонига амал қилиниши⁸⁶

Бошқариш мезони	Усулдан фойдаланиш
Банк томонидан қўйилган мақсадларга эришиш қобилияти	Фақат мақсад бор-бу даромад
Тўлов лаёқатини таъминланиши	Имкони йўқ
Хатар даражасини минимизациялаш.	Фақат хатарга мойил даромадни аниқлаш қисмида

Моделлаш-иқтисодий –математик усулларни охириги тури, бизнингча у активлар портфелини самарали бошқаришни ошириш учун энг маъқул усул бўлади. Моделлаш усулини қўллашда банк актив операцияларини бошқариш мезонларига амал қилиниши тахлили 3.9-жадвалда келтирилган.

3.9-жадвал

Моделлашни қўллашда актив операцияларни бошқариш мезонларига амал қилиш⁸⁷

Бошқариш мезони	Усулдан фойдаланиш
Банк томонидан қўйилган мақсадларга эришиш қобилияти	Фақат мақсад бор-бу даромад
Тўлов лаёқатини таъминланиши	Имкони йўқ
Хатар даражасини минимизациялаш	Фақат хатарга мойил даромадни аниқлаш қисмида

Мавжуд тижорат банкнинг актив операциялар портфелини бошқариш усулларини ўрганиш шуни берадики, улардан анча маъқули, тасодифий таъсирини кўриб чиқиш ва олдиндан режалаштирилган вазиятлар, шунингдек қабул қилинаётган ёки бошқа ечимлар натижасини баҳолаш имконини берувчи моделлаш бўлади (3.10-жадвал)

⁸⁶ Муаллиф томонидан тузилган.

⁸⁷ Муаллиф томонидан тузилган.

3.10-жадвал

Банкнинг актив операцияларини бошқариш усуллар бўйича тавсияномалар⁸⁸

Усул	Усулни устунлиги	Усулни камчилиги
1. Классик усуллар		
Умумий фонди усули	Пул маблағини жойлаштиришни кенг альтернатив вариантларини назарда тутати	Активлар хатарини баҳолаш бўйича ҳеч қандай тавсиялар бермайди
Таксимлаш усули	Ликвид маблағларни жалб этилган манбаларга боғлиқлигини ҳисобга олади, мос активлар ва пасивлар ўртасида аниқ бир муносабатларни ўрнатишга ёрдам беради	Маблағ манбалари ва улардан фойдаланиш йўналишлари ўртасида тобеъликни мавжудлиги
Балансланган усул	Аниқ сифат стандартларга жавоб берувчи даромадли активларга пул маблағларини жойлаштиришга мўлжалланган	Банк хатарини оптимизациялашга ёрдам бермайди
2. Фоизли ставка ўзгариши билан курашиш учун яратилган усуллар		
Балансни бошқариш усули	Фоизли ставкалар ўзгаришига сезгир активларни ўзгариши бўйича тасияларни назарда тутати	Фоизли ставкалар ўзгаришига бўлмаган активларни ўзгариши бўйича ҳеч қандай тавсиялар бермайди.
Тўловни ўрточа муддатда тўлаш усули	Кутилаётган фоизли ўзгаришда шахсий маблағни ортиши ёки қийматини сақлаб	Даромадлилик кўрсаткичи ва жалб этилган қийматни кўрсаткичлари

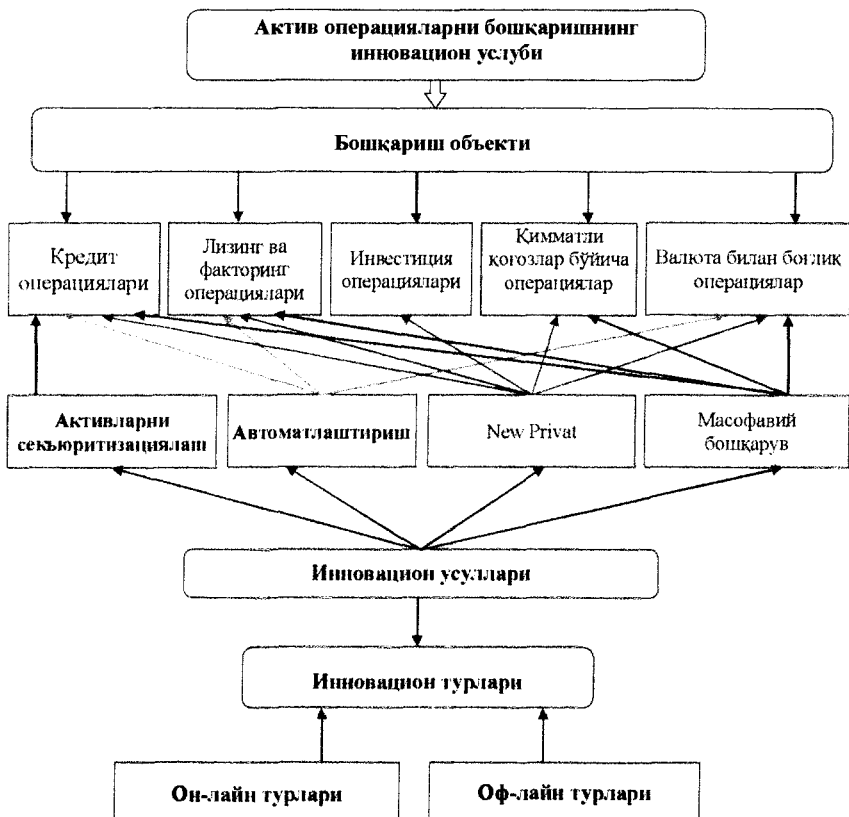
⁸⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

	қолишга йўналтирилган барча активларни тўловни ўртача муддатда тўлаш мақсадага мувофик ўзгаришини назарда тутади	бўйича активлар турини фарқламайди, активларни структура таркибини ўзгариши бўйича тавсиялар бермайди
3. Иқтисодий –математик усуллар		
Математик дастурлаш	Операцияларни даромадлиги каби ликвидлиги муносабатида чекловларни ҳисобга олган ҳолда активлар ва пасивларни бошқаришни боғлайди	Активларни бошқариш бўйича қарор қабул қилишда альтернативлар олиш имконини бермайди
VAR усули	Активлар структурасини кўриб чиқишга портфель ёндашувни қўллаш, аниқ бозор ставкаларини ҳисобга олиш. Айрим молиявий инструментлар таннархини тартибга солишда қўллаш мумкин.	Йирик ҳажмдаги бозорлар учун қўлланилади, валюта курсларини бир бирига боғлашда доимий сифатида қўлланилади, бир кун ичидаги савдо хатари ҳисобга олинмайди.
Активларни портфелини моделлаш	Тасодифий каби олдиндан режалаштирилган вазиятларни таъсирини кўриб чиқиш имконини беради.	Ҳисоб-китоб учун кўрсаткичлар танлови бир хил эмас, қўллашни қийинлаштиради.
4. Инновацион усуллар		
Масофавий бошқариш	Виртуал банк операциялари мижозлар вақтинини тежаш имконини банклар учун эса ички	Банк хатарини камайтириш имконига эга бўламиз, чунки мижоз ҳақидаги

	ахборотларни йиғиш ва сақлашда ва уларни такомиллаштириш орқали ички аудитнинг яратилиш имконини беради	маълумотлар база-сига эга бўламиз.
Автоматлаштириш	Банк операцияларни автоматик тарзда бошқаришни амалга ошириш биргина кредит тўловини авто тўлов тизимида тўланишини жорий этиш вақт ҳамда молиявий муаммоларни ҳал қилиш имконини беради.	Ушбу усул орқали банк хатарларини қисқартиш имконига эга бўламиз.
New Privat	Янги хизмат турларини кўламини кенгайтириб банк мижозларнинг мо-лиявий маблағларини бошқариш имконини беради.	Ушбу усулнинг хатар даражаси банк учун йўқ лекин мижоз олдидаги маъсулияти юқори.

Юкоридаги жадвалдан келиб чиқиб, ушбу усулларнинг барчаси қайсидир маънода самарали бўлиб, уларни банк томонидан тўғри стратегияни танланиши орқали актив операцияларни бошқариш имконига эга бўламиз. Биз ушбу усулларни кенгайтириш орқали актив операцияларни бошқариш стратегиясини такомиллаштиришга эришамиз.

Юкоридагилардан келиб чиқиб актив операцияларни бошқаришнинг инновацион услуги шакллантирилди (3.4-расм).

3.4-расм. Актив операцияларни бошқаришнинг инновацион услуги⁸⁹

Ушбу инновацион усуллари қай бири актив операцияларнинг турларига йўналтирилса қутилаётган даромадни олиш имконига эга бўлиш кўрсатиб ўтилган. Тижорат банкларининг инновацион усуллари қўлланиши актив операцияларни бошқаришни инновацион услубини шакллантиради.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, юқорида тижорат банкларининг актив операцияларни бошқариш стратегиясини

⁸⁹ Муаллиф томонидан тузилган.

шакллантиришни амалга оширишда вужудга келадиган муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари таҳлил қилинди. Актив операцияларни бошқаришда қўлланиб келинаётган турли хил бошқариш усуллари таҳлил қилиниб, таҳлил жараёнида ушбу усулларни қай даражада бошқариш мезонларига тўғри келиши баҳолаб берилди.

Бизнинг фикримизча, ҳар бир тижорат банки ўз мулкчилик шаклидан келиб чиққан ҳолда ва мижозларнинг таркиби ва бажарадиган операциялари турларидан келиб чиқиб, ўз усулини танлаши, ушбу усулни ички ва ташқи омилларни тўғри баҳолаган ҳолда бошқариш тизимига ўзгартиришлар киритиб туриши лозим.

3.3. Тижорат банки актив операцияларини бошқаришнинг мамлакат иқтисодиётига ўзаро алоқадорлигининг эконометрик таҳлили

Мамлакат иқтисодиётида банк тизимининг ривожланиши мамлакатда ишбилармонлик муҳитини яхшиланиши ва фаоллашишига олиб келади. Бу борада А.Смит «... 17 асрда Шотландияда иқтисодий фаолликнинг фаоллашуви айнан банк тизимининг ривожланганлиги ҳамда банклар томонидан кенг қўламли банк хизматларини таклифининг роли катта»⁹⁰ деб таъкидлаган.

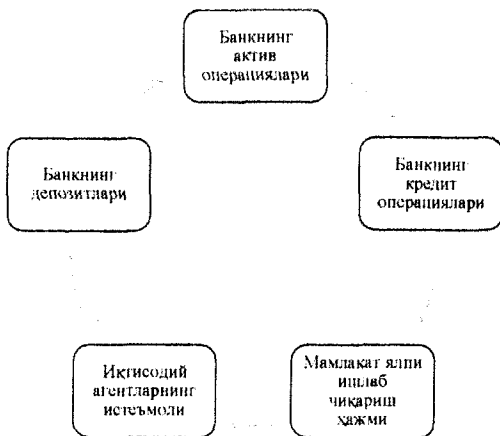
А.Смит фикридан кўриниб турибдики, мамлакатдаги ишбилармонлик муҳитига банк тизими муҳим аҳамият касб этади. А.Смит мактаби (классиклар мактаби) намоёндалари банк тизимини мамлакат ялпи ишлаб чиқаришининг ялпи таклифга таъсири орқали таҳлил қилишади. Яъни, ривожланган банк тизими биринчидан, мамлакатда инфляциян жараёнини меъёрда сақланишини таъминлайди; иккинчидан эса барқарор инфляция шароитида банклар иқтисодий агентларнинг тасаруфидаги бўш турган маблағларни жамғармага жалб этиб самарали лойиҳаларга

⁹⁰ А.Смит. "Исследование о природе и причинах богатства народов". Под научной редакцией П.Н.Клюкина. ООО "Издательство "Эксмо". 2016.

Йўналтириш орқали мамлакатдаги ялпи тақлифни рағбатлантиришига олиб келади, деб таъкидлашади.

Кейнс мактаби намоёндалари эса ривожланган банк тизими ялпи талабни рағбатлантиради (яъни, истеъмолчиларга бериладиган кредитлар), талаб ошиши натижасида эса, эркин рақобат муҳитида ҳар бир ишлаб чиқарувчи бозорни максимал эгаллаш мақсадида ўзининг ишлаб чиқариш ҳажмини оширади, деб таъкидлаганлар.

Ўрганилган иқтисодий адабиётлар натижасида мамлакат банкнинг актив операциялари мамлакат иқтисодиётини ривожланишига қуйидаги тизим орқали таъсир кўрсатади, деб фараз қиламиз. Мамлакат ялпи ишлаб чиқариш жараёни ўсиш жараёнига қуйидаги схема кўринишида таъсир кўрсатади, деб фараз қиламиз (3.5-расм).

3.5-расм. Банкнинг актив операцияларини иқтисодий ўсишга таъсири⁹¹

3.5-расмдаги гипотезани текшириш учун Гренжернинг сабаб оқибат тестидан фойдаланамиз. Бу усулнинг ўзга хослиги эрксиз ўзгарувчини эркин ўзгарувчига боғлиқлиги йиллик лаг орқали вектор авторегрессион (VAR) модел орқали аниқланади

⁹¹ Муаллиф томонидан тузилган

(1 тенглик). Сўнгра тузилган VAR моделни Фишшер мезони орқали боғлиқлик мавжуд ёки мавжуд эмаслиги текширилади.

$$x_1(t) = \sum_{j=1}^p a_{11}(j)x_1(t-j) + \sum_{j=1}^p a_{12}(j)x_2(t-j) + E_1(t)$$

$$x_2(t) = \sum_{j=1}^p a_{21}(j)x_1(t-j) + \sum_{j=1}^p a_{22}(j)x_2(t-j) + E_2(t)$$

Бу ерда, p – олдинги кийматлар сони, $a_k(j)$ регрессия коэффиценти, $E_1(t), E_2(t)$ прогноз хатоликлари.

Тадқиқот натижаларидан кўриниб турибдики, депозитларни шаклланиши кредит операцияларига боғлиқ. Бундан ташқари, кўшилган киймат кредитга, иктисодий агентларнинг даромадлари кўшилган кийматга, аҳоли даромадлари эса банк депозитларига боғлиқ (3.11-жадвал).

3.11-жадвал

Банк актив операциялари ялпи талаб ва ялпи тақлифи ўртасида Гренжер сабаб-оқибат тести⁹²

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
Credit does not Granger Cause Asset	12	1.56848	0,2736
Asset does not Granger Cause Deposit	12	0.39376	0,6886
Deposit does not Granger Cause Consumption	12	0.86720	0,4608
Consumption does not Granger Cause VA	12	4.94723	0,1558
VA does not Granger Cause Credit	12	21.8222	0,241

Гренжер тести натижаларидан келиб чиқиб, 3.5-расмдаги ўзаро боғлиқликни регрессия моделларини тузсак омилларни

⁹² Муаллиф томонидан тузилган.

Ўзгариши бошка омилларни ўзгаришига қандай таъсир кўрсатишини миқдорий баҳолаш имкониятига эга бўламиз. Бунинг учун биринчи навбатда иқтисодий кўрсаткичлар ўртасида чизикли боғлиқлик қай даражадалигини баҳолаш учун кўрсаткичлар ўртасида корреляцион матричасини тузишимиз керак бўлади.

Тузилган корреляцион матрица натижаларидан кўриниб турибдики, банк актив операциялари ва ялпи талаб ва ялпи таклиф омиллари билан кўп омилли регрессия тенгламасини тузиб бўлмайди, чунки регрессион моделда мултиколлениарлик ҳолати кузатилади (барча омиллар ўртасидаги чизикли корреляцион боғлиқлик $[0,86;0,99]$ оралиғида) ҳамда модел натижалари хатолигига олиб келади (3.11-жадвал). 3.5-расмда келтирилган ўзаро алоқадорликни ифодалаш учун жуфт регрессия моделини тузиш имкони мавжуд. Бир нечта тузилган регрессия матричаси орқали нейрон сетлари орқали бир омилнинг ўзгариши шу омил келажакда қанча birlik билан ўзгаришига олиб келиши ҳақидаги хулосани олишимиз мумкин. Бунинг учун аввал регрессия моделларини тузиш керак бўлади.

3.12-жадвал

Банк актив операцияларини ялпи талаб ва ялпи таклиф кўрсаткичлари билан алоқадорлик корреляцион матричаси⁹³

№	Кўрсаткич номи	Кўрсаткич тартиб рақами				
		1.	2.	3.	4.	5.
1	Банк актив операциялари	1				
2	Банк кредит операциялари	0,98	1			
3	Ялпи қўшилган қиймат	0,97	0,91	1		
4	Банк депозитлари	0,94	0,86	0,98	1	
5	Истеъмол	0,99	0,95	0,99	0,96	1

3.12-жадвал натижаларидан кўриниб турибдики, банк кредит операциялари ва актив операциялари ўртасида тузилган

⁹³ Муаллиф томонидан тузилган.

регрессия тенламаси барқарор кўринишга эга. Бундай хулосани детерминация коэффициентининг 0,95 га тенглиги, Фишер меъзонининг 261,0 тенглиги ва студент коэффициентининг 16,15 ва -3,75 га мос равишда тенглигидан кўришиб турибди. Шу билан бир қаторда, модель натижаларига кўра, барча омиллар ўзгармас бўлган шароитда банк актив операцияларини бир фоизга ўзгариши банк кредитларининг 0,68 фоизга ўзгаришига олиб келади. Бундан ташқари қўшилган қийматнинг (ялпи таклифни ифодалаш учун) банк кредитлари билан ўзаро алоқадорлик регрессия моделидан кўришиб турибдики, банк кредитларининг ўзгариши қўшилган қиймат ўзгаришига 82 фоизга таъсир кўрсатиб, қолган 18 фоизи бошқа омиллар таъсири ҳисобига тўғри келади. Тузилган мазкур регрессион моделнинг барқарорлигини ифодаловчи меъзонлардан бири бўлган фишшер меъзонининг юқорилиги тузилган моделнинг барқарорлигидан далолат беради. Шу билан бир қаторда моделнинг ўзгармас параметрлари барқарорлигини ифодаловчи студент мезони ҳам ҳисобланган модел параметрлари тўғрилигини кўрсатиб турибди, шу билан бир қаторда моделнинг натижаларидан кўришиб турибдики, банк кредитларининг 1 фоизга ўзгариши ялпи таклифнинг 6,19 фоизга ўзгариши олиб келади. Иқтисодий агентлар истеъмоли ва ялпи таклиф ўртасидаги тузилган модел натижаларидан кўришиб турибдики, ялпи таклифнинг бир фоизга ўзгариши ялпи талабнинг 0,4 фоизга ўзгаришига олиб келади. Тузилган мазкур модел эконометрик таҳлил натижаларига кўра тузилган модел тўлиқ талабларга жавоб беради. Банк депозитлари ва ялпи талаб ўртасида тузилган таҳлил натижаларидан кўришиб турибдики, истеъмолнинг бир фоизга ўзгариши банк депозитларини 0,38 фоизга ўзгаришига олиб келади. Шу билан бир қаторда банк депозитарининг бир фоизга ўзгариши банк активларини 1,21 фоизга ўзгаришига олиб келади.

Банк актив операциялари ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги регрессия тенгламалари⁹⁴

Регрессия тенгламалари	R ²	F ^{stat}	t-студент	
			t ₁	t ₂
$credit = asset \cdot 0,68 + 401,5$	0,95	261,0	16,15	-3,75
$va = credit \cdot 6,19 + 8481,6$	0,82	54,9	7,40	2,87
$consumption = va \cdot 0,4 + 1203,5$	0,98	897,7	29,96	2,67
$deposit = consumption \cdot 0,38 - 1337,6$	0,92	154,4	12,42	-3,48
$asset = deposit \cdot 1,21 + 2325,2$	0,88	88,7	9,42	5,05

3.13-жадвал натижаларига кўра банк актив операцияларининг ўзгариши тузилган иктисодий муносабатлардан сўнг маълум вақт ўтгач банк актив операцияларининг ўзига қай даражада таъсир кўрсатиши таҳлил қилиш учун нейрон моделидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун ҳар бир иктисодий алоқадорликни 3.13-жадвалда тузилган регрессия тенгламалари регрессия коэффициентидан фойдаланиб аниқланади. Тузилган нейро модели натижаларидан кўриниб турибдики агар мамлакат иктисодиёти мазкур ривожланиш тенденциясига эга бўлса, банк актив операцияларини бир фоизга ўсиши бир йил давомида банк актив операцияларини 0,77 фоизга ўсишига олиб келади (3.6-расм).

Ҳар бир илмий янгиликдан мақсад мамлакатнинг иктисодий барқарорлигини таъминлашдан иборат бўлиб, бунинг учун иктисодий тизимларни бошқариш стратегияларини такомиллаштириш ҳисобланади. Биз юқорида таъкидлаб ўтилган банк актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш мамлакатнинг иктисодий ўсишига таъсир кўрсатиш даражасини эконометрик таҳлиллар асосида кўрсатиб бердик. Бу учун банкнинг актив операцияларини тўғри бошқаришни йўлга қўйиш кераклиги бунда банкларга таклиф этилган инновацион бошқариш усуллари шу билан бирга активларни секьюритизациялашни жорий этиш орқали ижобий натижага эришиш мумкинлигини исботлайди.

⁹⁴ Муаллиф томонидан тузилган.

3.6-расм. Банк актив операцияларининг нейрон тизими модели⁹⁵

3.4. Тижорат банкларида активларни секьюритизациялаш орқали бошқариш стратегиясини такомиллаштириш

Мамлакатимиз банк тизими ҳар йили юқори барқарор ўсиш суръатларга эришмоқда ва бу бўйича республика иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари таъминламоқда. Ушбу ўсиш суръатларини таъминлаш учун тижорат банкларида етарли захиралар мавжуд бўлиб, хусусан, ўз ва жалб этилаётган маблағлар, яъни ресурслар базаси республика бўйича 23376 млрд. сўмни ташкил этди. Ушбу ҳажмдан 15652 млрд. сўм ёки 67% кредит ресурслар сифатида ишлатилган. Бирок, юқоридаги натижалар билан кифояланмаслигимиз даркор. Чунки, бугунги кунда иқтисодиётнинг ривожланиш суръатлари янада кўпроқ кредит маблағларини талаб этади, улар банк сармойасининг етарлилик меъёрларига амал қилмаслиги туфайли бир кунги танқис бўлиб қолиши мумкин.

Банк сармойаси етарлилигининг юқори ва ўта юқори меъёрининг ўзи нима? У мураккаб формула ёрдамида

⁹⁵ Муаллиф ишланмалари асосида шакллантирилган.

хисобланади, аммо уни қўпол равишда баҳолайдиган бўлсак – бу банк сармоясининг банк активига бўлган нисбатидир. 100 миллион сўмга тенг сармояга эга бўлган банк тахминан 1000-1100 миллион сўмга тенг активларга эга бўлиши мумкин ва ушбу 1000 миллион тақсимланган маблағлардан фоиз олиши мумкин.

Шиддатли ривожланиши даврида банкларда кредит ресурсларнинг етишмаслик муаммосини келиб чиқиши мумкин. Бунга секьюритизациялаш (яъни қимматли қоғозларни чиқариш йўли билан молиялаштириш) ёрдам бериши мумкин. Ҳозирги йирик банклар даромадни ошириш ва ҳукуматларнинг ўз сармояни минимал даражада таъминлаш бўйича талабларини бажариш мақсадида ушбу усулдан фойдаланади.

«Активларни секьюритизациялаш» атамасининг пайдо бўлиш тарихига назар солсак, бу «Bank America issue» (Америка Банки эмиссияси) деб номланган битим билан бошланган. «Секьюритизациялаш» сўзи дастлаб 1977 йилдаги «Wall Street Journal»нинг «Кўчадаги миш-мишлар» рукнида пайдо бўлган. Битимни Salomon Brothers банки амалга оширган. Айнан мана шу атамани Salomon Brothersнинг ипотека департамент бошлиғи Льюис Раниери (Lewis S. Ranieri) Wall Street Journalнинг муҳбири Анне Монро (Ann Monroe)га ипотека кредитлари бўйича талаблар ҳуқуқларини гаров билан таъминланган қимматли қоғозларни чиқаришга бағишланган мақолада фойдаланишни таклиф этган.

«Секьюритизациялаш» ўз нима, бунга назарий жиҳатдан иқтисодчи олимларнинг фикрларини таҳлил қиламиз.

Адабиётларда қўлланиладиган инглиз тилидан олинган «Securitisatation» атамасининг транскрипцияси ўзининг дастлабки мазмунини сақлаб қолди. Инглиз тили нуктаи назардан, «Securitisatation» тушунчаси ўртасида яққол имловий алоқани таъкидлаш мумкин, яъни «Securitisatation» атамаси секьюритизациялаш ва «Securities», яъни қимматли қоғозларни билдиради. Ушбу тушунчалар ўртасидаги имловий муносабатлар уларнинг мазмуни ўртасидаги алоқа мавжудлигини кўрсатади ва секьюритизациялаш иқтисодий ходиса эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

**Активларни секьюритизациялаш атамасига иқтисодчи
олимларнинг илмий қарашлари⁹⁶**

Н.Александрова	«Активларни секьюритизациялаш–бу молиялаштиришнинг инновацион усули бўлиб, унда секьюритизациялашнинг ташаббускорида мавжуд бўлган муайян активларни ажратиш ва молия активларининг табақалашган пакетига ўтказиш жараёни содир бўлиб, у ташаббускорнинг балансидан ҳисобдан чиқарилади ва кейинчалик мазкур активлар билан таъминланган кимматли қоғозларни чиқарадиган янги махсус ташкил этилаётган ташкилотга берилади ҳамда уларни кенг инвесторлар доираси ўртасида тақсимлайди» ⁹⁷ .
В. Усоскин	«ҳозирги йирик банклар даромадини ошириш ва ҳукуматларнинг ўз сармоясини минимал даражада таъминлаш бўйича талабларни бажариш мақсадида қўлланиб келинаётган усуллардан биридир»
Х. П. Бэр	Активларни секьюритизациялаш – бу молиялаштиришнинг инновацион техникаси бўлиб, унда молия активларининг табақалашган пакети банк ёки бошқа корхона балансидан чиқади, кимматли қоғозларни чиқариш орқали халқаро сармоя бозори ёки пул бозорида қайта молиялаштиришни амалга оширадиган махсус ташкил этилган юридик шахсга бериш йўли билан юридик мустақилликка эга бўлади».
А.С.Селивановский	«Секьюритизациялаш облигация ёки бошқа кимматли қоғозларни чиқариш орқали савдо қилинадиган, ликвид шаклларини «ўзгартириш» йўли билан даромад келтирадиган компаниянинг у ёки бу активларини молиялаштириш ёки қайта молиялаштиришни ўзида намоён этади».

⁹⁶ Муаллиф томонидан тузилган.

⁹⁷ Александрова Н. В. Понятие и виды секьюритизации активов // Финансы и кредит. – 2007. – № 5. – С. 27.

Ю. В. Туктаров	«Секьюритизациялаш фонд бозори ҳисобига шартнома пул талабларини самарали қайта молиялаштиришга имкон берувчи меъёрлар йиғиндисини ўзида намоён этади. Пул талаблари эгасининг мақсади учун унга тегишли бўлган пул талабларини қайта молиялаштириш натижасида максимал нархни олишдан иборатдир. Шу нуқтаи назардан секьюритизациялаш бошқа қайта молиялаштириш усуллари билан рақобатлашади, шу жумладан факторинг, пул талабларини гаровга қўйган ҳолда қарз олиш ва бошқалар».
М.Бабичев, Ю.Бабичева, О.Трохова	«Банк кредитларини секьюритизациялаш деб банк берилган кредитни тўлаш муддати тугагунга қадар ўз балансидан чиқарган ҳолда ушбу кредитни тўлик ёки қисман «сотати» ва асосий қарз ва у бўйича ҳисобланадиган фоизларни олиш ҳуқуқини янги кредиторга (янги кредитор банк бўлиши шарт эмас) беради».
Л. Гаврилова	«Секьюритизациялаш – бу муайян активлар портфели билан таъминланган қимматли қоғозларни чиқаришдир».
Н. В. Александрова	«Активларни секьюритизациялаш – бу секьюритизациялашнинг ташаббускориди бўлган муайян активларни ажратиш ва ташаббускор балансидан чиқарилаётган пул активларининг табақалашган пакетига ўтказиш ва мазкур активлар билан таъминланган қимматли қоғозларни чиқарадиган ва кенг инвесторлар доираси ўртасида тақсимлайдиган янги махсус ташкил этилаётган ташкилотга сотиш жараёнини ўз ичига олади».
П. С. Роуз	«Секьюритизациялаш ноликвид қарзларни ликвид активларга айлантириш жараёнини англатади».
Л. Шварц	«Активларни секьюритизациялаш – ташкилотчининг бутун дебиторлик қарздорлиги ёки унинг бир қисмини секьюритизациялаш ташкилотчига хос бўлган хатарлардан ажратиш йўли билан фонд бозорида қиммат бўлмаган молиялаштиришни жалб этиш усулидир».

Секьюритизациялашнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб бўлувчи асосий омиллар қуйидагилардир:

– кредит бозорларига нисбатан қимматли қоғозлар бозорида молия маблағларининг қиймати паст;

– кредитлар бўйича фоииз ставкаларининг ўзгарувчанлиги;

– солиқ стандартлари ва банк фаолиятини тартибга солувчи стандартларнинг ўзгариб туриши

Банк активларини секьюритизациялашнинг асосий белгиларига қуйидагилар киради:

1. Битимнинг асосий максади молия активлари бўйича бўлажак пул оқимларини учинчи шахсга бериш.

2. Битимнинг асосини ташкил этувчи актив доимий ва прогноз қилинадиган пул оқимини ҳосил қилади.

3. Пул оқимлари учинчи шахслар олдида қимматли қоғозлар кўринишидаги мажбуриятлар таъминоти ҳисобланади.

Ушбу усулни қўллаш натижасида кредит операцияларнинг ўзига хос «таксимоти» рўй беради: банк кредит беришнинг ташаббускори сифатида намоён бўлади (у кўпинча ссудалар бўйича хизмат кўрсатиш вазифаларини бажаришни давом эттиради), компания ва хусусий шахслар эса кредит шартномалар билан таъминланган қимматли қоғозларни сотиб олади ва якуний инвесторларга айланади.

Секьюритизациялаш натижасида берилган қарзлар бўйича фоиизларни ва қарзни олиш, кредитлар, кредит карточкалар бўйича шартномаларни, лизинг шартномаларни тузиш ҳуқуқи кўчмас мулк (турар уй-жой) гаровга қўйилган «пакетлар» билан таъминланган қимматли қоғозлар эгасига ўтади. Секьюритизациялаш ўта мураккаб жараёни ўзида намоён этиб, унда турли молиявий ва номолиявий иштирокчилар катнашади. Бу жараён қуйидаги боскичлардан иборат:

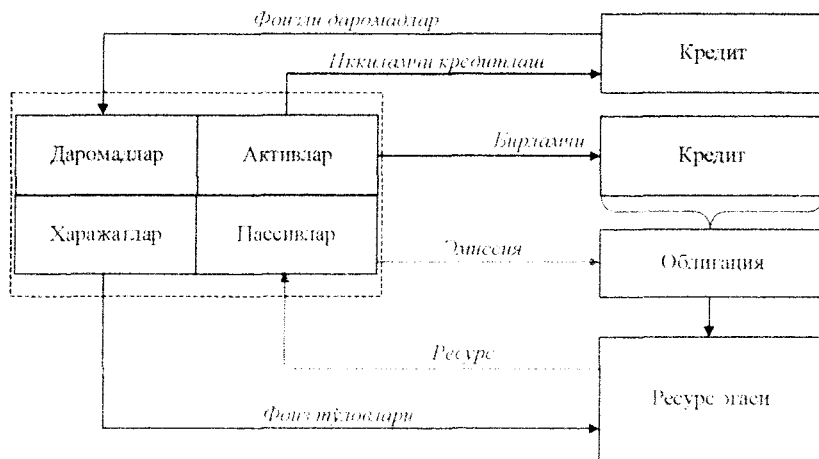
1. Банк-ташаббускор ўз миқдорларига кредит беради.

2. Мустақил бошқарув (ёки траст) компания банкдан ушбу кредитлар бўйича дебиторлик қарзларни сотиб олади ва улар бўйича қимматли қоғозларни чиқаради. Сўнг ушбу қимматли қоғозларни инвесторлар ўртасида таксимлайди.

3. Инвестор қимматли қоғозни сотиб олади ва шу билан фоизларни олиш ва муддати тугаган чоғда сотиб олинган қимматли қоғозларнинг умумий қийматини қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

4. Банкдан қарз олганлар қарз бўйича фоизларни ва асосий қарзни қайтариб бериш учун маблағ кўшади.

5. Қарз олувчилардан тушган пул маблағлари илгари банкдан кредитлар бўйича қарзларни сотиб олган инвестицион компанияга ўтказиб берилади. Ушбу маблағлар қимматли қоғозлар бўйича купонларни тўлаб бериш ҳамда муддати бўйича тўлаб беришга тақдим этилган қимматли қоғозларни сотиб олишга йўналтирилади. Натижада банк-ташаббускор мижозларга тақдим этилган ссудаларни ўз балансидан ечади, аммо одатда, тўловларни ва ссудалар бўйича фоизларни касса килиб битимни амалга оширишни давом этади.

3.6-расм. Активларни секьюритизациялаш⁹⁸.

Анъанавий секьюритизациялашнинг асосий вазифаси янада арзон ва узок муддатли ресурсларни олишдан иборат, синтетик

⁹⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

секьюритизациялашнинг мақсади эса кредит хатарларини хеджирлашдан иборат.

Х.П.Бэр тор маънода активларни секьюритизациялашга куйидаги таърифни беради: – «молиялаштиришнинг инновацион техникаси; секьюритизациялашга қаратилган умумий тенденция доирасидаги махсус шакли; асосий ғоя: молия активларини корхона баланси ҳисобидан чиқариш ва уларни қимматли қоғозларни халқаро бозор ва сармоялар бозорига чиқариш орқали қайта молиялаштириш».⁹⁹

Банк активларини секьюритизациялаш кўп режали тавсифдаги инновация сифатида тавсифлаш мумкин, чунки у туфайли банк соҳасида куйидагиларга эришилади:

- инвестицион кредитлаш мақсадлари учун узок муддатли ресурслар базасини шакллантириш;

- кредитларни секьюритизациялашган ҳолда «сотиш» ҳисобига кредит портфелини оператив тарзда тартибга солиш ва бошқариш;

- кредит берувчи ташкилотлар кредитларга танқислик сезаётган пайтида ликвидликни таъминлайди (агар бошқа молиялаштириш ва қайта молиялаштириш манбалари чекланган бўлса);

- банк портфелини оптималлаштириш (банк активлари ва пасивларини биргаликда бошқариш ҳисобига);

- банк хатарларини қайта таксимлаш ва камайтириш, шу жумладан махсус ҳосил бўлган молия дастакларидан фойдаланиш йўли билан;

- сармоянинг фойдалилиги ва етарлилиги бўйича норматив ва стандартларнинг бажарилиши, чунки секьюритизациялашадиган активларнинг сотилиши барча тенг бўлган шароитда хатарлар даражасини ҳисобга олган ҳолда сармоянинг ҳақиқий кўрсаткичи ошади.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, шуни таъкидлаш керакки, секьюритизациялаш – бу банк фаолияти самарадорлигини оширишга ва унинг хатарини пасайтиришга кўмаклашувчи

⁹⁹ Бэр Х. П. Секьюритизация активов / Х. П. Бэр. – М. : Волтере Клувер, 2006. – 624 с.

махсус молия дастакларидан фойдаланиш асосида банк активларини оптималлаштириш жараёнидир.

Секьюритизациялаш асосида тижорат банклар томонидан қайта молиялаштириш тартибида чиқарилаётган секьюритизациялашган қимматли қоғозларни харид қилувчи инвесторлар учун афзаллик томони шуки, улар ушбу қимматли қоғозлар ликвид инвестицияларни амалга оширади. Ушбу маблағлар активлар билан таъминланган рейтинг қимматли қоғозларга таққосланадиган рейтингдаги давлат ва корпоратив облигацияларига нисбатан янада юқори даромад билан киритилади. Умуман ҳар қандай давлатнинг миллий иктисодиёти учун сифати юқори бўлган, секьюритизациялашган деб ном олган қимматли қоғозларнинг пайдо бўлиши туфайли секьюритизациялаш сармоя бозорининг ривожланишига қўмаклашади.

Секьюритизациялашган қимматли қоғозларнинг турлари орасида ипотека («MBS») билан таъминланган қимматли қоғозлар кенг тарқалган. Европа ва АҚШдаги секьюритизациялашган қимматли қоғозлар бозорида уларнинг улуши жами 70% дан ошади. MBS кўчмас мулк (турар-жой ва тижорат кўчмас мулки) бозорларида ресурсларни жалб қилиш бўйича бошқа усулларга нисбатан харажатларни камайтирган ҳолда хусусий сармоянинг катта қисмини жалб қилишга имкон беради.

Иккинчи ўринда ABS – ипотека бўйича қарз маблағлари ҳисобланмайдиган активлар билан таъминланган қимматли қоғозлар туради. Уларнинг улушига Европа ва АҚШдаги секьюритизациялашган қимматли қоғозларнинг умумий ҳажмидан 18% тўғри келади. Standard&Poor's рейтинг агентлигининг глоссарийсига кўра «ABS» банк ёки бошқа кредит ташкилотлари билан ярилган одатда олдиндан билиш мумкин бўлган пул маблағлари оқимларини тўпланувчи активлар пакети билан таъминланган облигация ёки бошқа қимматли қоғозларни ўзида намоён этади.

Мазкур активларнинг мисоли сифатида кредит карточкалар бўйича қаримлар, савдо битимлари бўйича қаримлар ёки автомобилни харид қилиш учун тўловлар хизмат қилиши мумкин. Мазкур активлар билан таъминланган қимматли қоғозлар

секьюритизациялашнинг анъанавий турига киради. Бундай мажбуриятлар қарз маблағлари (MBS) пакетлар билан таъминловчи қимматли қоғозларга жуда ўхшаш, фарқи шундаки, уларнинг муомала қилиш муддати янада қисқа ва улар шахсий мол-мулк (кўчмас мол-мулкдан ташқари) шартномалари билан таъминланади. Ушбу қимматли қоғозлар турига бир вақтнинг ўзида юқори ишончилиги ва даромадлиги хосдир, бу эса уларнинг инвесторлар учун жозибадорлигини таъминлайди.

Россияда янги истикболли молиявий дастакнинг ривожланиши, яъни банк активларини секьюритизациялаш жараёни 2004 йилда бошланган. Илк бор банк активларини секьюритизациялаш бўйича ишларни Росбанк амалга ошириб, унинг ҳажми 1475 млн. АҚШ долларни ташкил этган. 2004-2007 йиллар даврида Россияда секьюритизациялаш бўйича битимлар 11 млрд. АҚШ долл.га тенг миқдорда амалга оширилган. Бу банк активларини секьюритизациялаш жараёни ривожланиши соҳасидаги муайян тараққиётга эришилганлигидан далолат беради. Шунини таъкидлаш керакки, Россияда, ҳудди чет эл мамлакатлари каби секьюритизациялашнинг анъанавий объекти ипотека ва истеъмол кредитлари ҳисобланади. Буни кўп ўхшаш тавсилотлари, пул оқимини олдиндан била олиш даражаси юқорилиги ва кредит бўйича хатарни баҳолаш жараёнини сезиларли даражада соддалаштирадиган кредит скорингдан кенг фойдаланиш билан изохлаш мумкин¹⁰⁰.

Сармоялар бозори ривожланган давлатларда активларни секьюритизациялаш механизми кенг қулоч ёйди. Жаҳон тажрибаси шунини кўрсатиб турибдики, бозорни секьюритизациялаш жараёни ипотека ва истеъмол кредитлари пайдо бўлган даврда бошлаган.

¹⁰⁰ ASIFMA-ICMA. Guide on Repo in Asia. Securitisation Data Report. August, 2015 // Asia Securities Industry & Financial Markets Association (ASIFMA) [Website]. URL: www.asifma.org (03.06.2015); Securitisation Data Report // Association for Financial Markets in Europe (AFME) [Website]. URL: www.afme.eu (03.06.2015); Securitisation Data Report // Securities Industry and Financial Markets Association (SIFMA) [Website]. URL: <http://www.sifma.org/> (03.06.2015).

Мамлакатимизда мазкур жараён ҳали етарли даражада ривожланмаган. Уни шакллантириш учун бир вақтнинг ўзида иккита жараённи амалга ошириш талаб этилади: қонунчилик базасини такомиллаштириш ва қулай шароитларни яратиш. Бизнинг фикримизча, бугунги кунда қимматли қоғозларни ва молия бозори тўғрисидаги бир қатор амалдаги қонунларга тегишли қўшимчалар киритган ҳолда активларни секьюритизациялаш тўғрисидаги махсус қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш долзарб ҳисобланади. Жумладан, молия активлар турлари рўйхатини янада кенгайтириш ҳамда секьюритизациялашда қўлланилиши мумкин бўлган ҳуқуқий талаблар доираси бўйича масалалар қонуний ечимини кутмоқда.

Секьюритизациялашда чиқарилаётган қимматли қоғозлар эмитентларига қўйиладиган қўшимча талабларни ўрнатиш, қимматли қоғозларнинг кредит сифатини ошириш лозим. Секьюритизациялаш бўйича миллий бозорнинг шаклланиши ипотека қимматли қоғозларига йирик институционал инвесторларнинг маблағларини жалб қилиш ҳамда секьюритизациялаш бозори инфратузилмасининг ривожланиши, шу жумладан янги институтларнинг шаклланиши имкониятларини таъминлашга қўмаклашади. Ҳукумат, Марказий банк, қимматли қоғозлар бозори ва фонд бозори мамлакатимизни иқтисодий ривожлантиришни молиялаштиришни амалга оширишда инвесторлар ва кредиторлар учун қулай шароитларни шакллантиришда ҳамда Ўзбекистонда секьюритизациялаш ва ички инвестицион базани ривожлантириш бўйича қонуний таъминотни ишлаб чиқиш соҳасида кучларни бирлаштириши лозим.

Мамлакат иқтисодиёти учун афзаллик томонлари:

– барча молия сектори бўйича хатарлар янада самарали тақсимланади;

– жамғармалар сафарабар қилинади: асосий траншлар оидинлашади ва шаффофлашади, бу эса портфел менежерлари, пенсия жамғармалари ва бозордаги бошқа институционал ўйинчилари учун инвестиция киритиш пайтида хатарлар камаяди дегани;

– кредит маҳсулотнинг якуний харидори учун кредитлар давомийлиги арзонлашади ва кўпаяди;

– ривожланаётган бозорлар учун секьюритизациялаш жараёни базис ҳисобланган молия дастаклари – давлат ва корпоратив қимматли қоғозлар бозорини шаклланишининг мантикий давоми бўлиши мумкин.

Активларни секьюритизациялаш узоқ муддатли кредитлаш, хатарларнинг даражаси паст ва пул окимларини олдиндан била олиш даражаси юқори ҳамда давлат ипотекани ривожлантиришга манфаатдор эканлиги туфайли уй-жойни сотиб олиш кредитлар секьюритизациялаш учун муқаммал активлар сифатида хизмат қилган ва ҳозирги пайтда ҳам хизмат қилмоқда. Ипотека кредитлардан кейин энг машхур активлардан бири автокредитлар ва пластик карточкалар бўйича қарздорлиги ҳисобланади.

Ушбу жараёнда қилиниши лозим бўлган ишлар нимадан иборат?

1.«Секьюритизация тўғрисида»ги қонунни қабул қилиш. Унинг ҳолатлари банклардан қимматли қоғозларни чиқариш эвазига кредитлар пакетини сотиб оладиган банклар, траст ёки бошқарув компанияларига амал қилиши лозим. Бу ҳужжатда инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳам акс этиши лозим.

2.Қимматли қоғозларнинг жозибадорлигини ошириш мақсадида Молия вазирлиги билан бирга чиқариш мақсадга мувофиқдир.

3.Мазкур қонунинг амал қилишини татбиқ этиш ва якуний инвесторлар хатарини олдини олиш мақсадида давлат мақсадли дастурлар бўйича қабул қилинган ва тасдиқланган инвестицион лойиҳаларни моиялаштиришдан бошлаш лозим. Бундай кредитлар ҳар қандай ҳолатда ҳам муаммоли ва ишончсиз бўлмайди.

4.Шу билан бир қаторда бундай ҳолатда ҳам тижорат банклар, ҳам SPV компаниялар учун бошланиш даврида муайян солиқ имтиёзларини жорий этишлари керак бўлади.

5.Бундай облигациялар бўйича купон тўловлари секьюритизациялашадиган кредитлар бўйича кредит фоизларидан кам,

айрим ҳолларда эса юқори даражада ва қўйилмалар бўйича айти дамдаги энг юқори фоиз ставкасига қаратилган бўлиши лозим. Шунинг таъкидлаш жоизки, ҳар бир тижорат банки депозит базани шакллантирганда ҳозирги кунда Марказий банкга Мажбурий захиралар жамғармаси учун 1/8 ресурсларни беришга мажбур, бу эса банк учун ресурсларнинг қиймати янада ошишига олиб келади.

Айти дамда кредит фоизлари, депозит ва қўйилмаларга нисбатан юқори бўлиши Ўзбекистон фонд бозорига даромадни оширишга имкон яратиб беради.

Назаримизда, кейинчалик тижорат банклари мазкур масала бўйича муайян тажриба орттириб, сотиш учун кредитлар пакетини секьюритизациялаш шарти билан шакллантиришга манфаатдор бўлади.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда ҳамда тадқиқ этилган маълумотларга таянган ҳолда секьюритизациялашга қуйидаги қатъий белгилар ҳосдир:

– секьюритизациялаш учун алоҳида активлар олдиндан прогноз қилиниши ва аниқланиши мумкин бўлган пул оқимларини шакллантириши лозим;

– ушбу активлар компаниянинг қолган активларидан ҳам иқтисодий, ҳам юридик нуқтаи назардан ажарилиш имкониятига эга бўлиши лозим;

– қарз қимматли қоғозларни чиқариш бир хил активлар билан таъминланган;

– номи келтирилган қимматли қоғозлар фонд бозорида эркин муомалада бўлиши лозим;

– қимматли қоғозларнинг эмитенти бунинг учун махсус ташкил этилган компания ёки ташаббускор бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, хўжалик юритувчи субъект маблағларни янги муносабаларни амалга оширишга, шу жумладан акивлар ва қимматли қоғозлар бўйича фоизлар ўртасидаги фарқи шаклидаги қўшимча фойда олишга йўналтириши мумкин, бу эса маблағларнинг тез айланишига кўмаклашади.

Секьюритизациялаш жуда мураккаб ва қиммат турадиган, аммо юқори самарали молиявий механизм ҳисобланади. Бунда

секьюритизациялашнинг самарадорлиги авваломбор паст ликвидли пул талабларининг активлар фонд бозоридаги юкори ликвидли воситаларига айланиши ҳисобига эришилади.

Шуни таъкидлаш керакки, секьюритизациялашнинг самараси кенг миқёсли макроиктисодий тавсифга эга, чунки тартибга солинган секьюритизация бозори:

Активлар билан таъминланган қимматли қоғозларга пул маблағларини киритилаётган пенсия, суғурта жамғармалари ва бошқа инвесторларнинг маблағларни сафарбар қилиш йўли билан иктисодиётга молиявий ресурсларни тўплаш, бутун молия сектори бўйича хатарларни таксимлаш самарадорлигини оширишга кўмаклашади.

Шундай қилиб, мультипликатордан секьюритизациялашгача ўтиш самараси рўй беради. Шу боис аксарият ривожланган давлатлар учун молиявий активларини секьюритизациялаш иктисодий ўсишнинг «харакатланувчи кучи»га айланиб улгурган. Секьюритизациялаш ёрдамида активлар билан таъминланган қимматли қоғозлар кўринишида жалб қилинган катта ҳажмдаги маблағлар иктисодиётнинг реал секторига йўналтирилиши ва мамлакат иктисодиётининг тез суръатлар билан ривожланишига туртки бўлиши мумкин.

Юқоридаги натижаларга эришишда, банк тизимини янада ислоҳ этиш ва барқарорлигини таъминлашда актив операцияларини бошқаришнинг оптимал стратегиясини шакллантириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Шу билан бирга даромад келтирмайдиган ва балансдан ташқари активлар ҳажмини қисқартириш лозим бунинг учун актив операцияларни самарали бошқаришнинг оптимал стратегиясини ишлаб чиқиш лозим.

Актив операцияларни бошқариш тизими мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, банк раҳбарияти бир вақтнинг ўзида расмий ҳамда норасмий муаммоларни ечишига тўғри келади ва шу билан бирга актив ва пасивларни бошқариш кўмитаси томонидан стратегик режани бажаришни мониторинги қиради.

Актив операцияларни бошқаришнинг оптимал стратегиясини ишлаб чиқиш учун тизим иштирокчилари қуйдаги асосий вазифаларни ечиши мақсадга мувофиқдир (3.8-расм).

-молиявий бозорни таҳлил қилган ҳолда банк бўлимларининг мақсадли мўлжални аниқлаш ва ресурсларни тақсимлаш;

-маблағлар ҳаракати ҳақида маълумотни тўплаш ва таҳлил қилиш;

-маблағлар ҳаракати бўйича олдиндан режа тузиш;

-молиявий ресурсларни жалб этиш бўйича режали вазифаларни шакллантириш;

-активлар ва пасивларни оптимал тузилишини аниқлаш;

-банк портфелининг параметрларини ҳисоб-китоби;

-ташқи ва ички омилларни аниқлаш ва уларни пул оқими ҳаракатига таъсири.

3.8-расм. Актив ва пасивларни бошқариш қўмитасининг ҳаракат дастури¹⁰¹

Барча босқичларни кетма-кет бажарилиши актив операцияларни бошқаришнинг оптимал стратегиясини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Шунинг билан зарурки, фаолиятни самарадорлигини янада ошириш учун тижорат банклари актив ва пасивларни бошқаришни мукаммаллаштиришни, ички ва ташқи омилларни таъсирини баҳолаш, миқдорларга хизмат кўрсатиш тизимини ривожлантириш, молиявий таҳлил хизматини яхшилаш ва оптималлаштиришни ташкил қилиши зарурдир.

III боб бўйича хулосалар

1. Тижорат банкларида банк ходимлари ва миқдорлари ўртасида ўтказилган сўровнома натижасида банк тизимидаги

¹⁰¹ Муаллиф томонидан тузилган.

муаммоларни ўрганиш имконига эга бўлди. Нафақат назарий ва статистик таҳлиллар балки амалиётдаги мавжуд муаммоларни аниқлаш асосида банк ходимлари ва мижозлари тақлифлари бўйича инновацион бошқариш усуллари шакиллантирилди.

2. Банкнинг актив операцияларини бошқариш усуллар бўйича тавсиянома ишлаб чиқилди. Ушбу тавсияномада актив операцияларни бошқариш усуллари устунлик ва кмчилик жиҳатлари ёритиб берилган. Тижорат банклари тавсиянома асосида қайси усулдан қандай ҳолатларда фойдаланиш лозимлигини ва бу қандай натижа беришини билишлари мумкин.

3. Актив операцияларни бошқаришнинг инновацион услуби ишлаб чиқилиб унда инновацион усуллар актив операцияларни бошқаришга йўналтирилган бўлиб, у орқали банк яна қўшимча даромад олиш имконига эга бўлади. Шу билан бирга мижозларни жалб қилиш банклараро рақобат муҳитини яхшилашни амалга оширади.

4. Банкнинг актив операцияларини иқтисодий ўсишга таъсири гепотизасини аниқлаш асосида банк актив операцияларини нейрон тизими модели шакллантирилди. Нейрон тизими модели банкнинг актив операцияларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш бутун иқтисодиётни ўсишга ижобий таъсир кўрсатишини яна бир бор исботлаб берди.

5. Тижорат банкларида активларни секьюритизациялашни амалга ошириш бўйича хориж тажрибасини ўрганган ҳолда мамлакатимиздаги мавжуд банкларга қўллаш тақлиф килинди. Активларни секьюритизациялаш орқали тижорат банклари қўшимча ресурсга эга бўладилар, давлат дастури асосида берилган кредит маблағлари негизда амалга оширилиши эса банкларга қўшимча даромад келтиради.

ХУЛОСА

1. Тижорат банклари активларини бошқариш стратегиясини такомиллаштириш доирасида банкларнинг ташкилий тузилмасини оптималлаштириш, банк акциядорлари, хусусан, йирик мижозлар томонидан банкни бошқаришда рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш, шунингдек, банк тизимида янги меъёрий ҳужжатларни жорий этишда стратегик режалаштириш усулларида фойдаланиш ва бу орқали банкнинг риск даражасидан ҳимоялаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

2. Фикримизча, банкларнинг актив операцияларини даромадлигига қараб бошқариш, биринчидан, банк даромадини ошириш манбаларини аниқлаш ва молиялаштириш борасида қарорлар қабул қилиш;

иккинчидан, банкнинг жами актив операциялари таркибида фойда келтирмайдиган активлар салмоғини камайтириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

учинчидан, банк активларини диверсификациялашнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш, бунда асосий эътиборни қимматли қоғозлар билан операцияларга қаратиш;

тўртинчидан, республикада ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда актив операцияларни тўғри тақсимлаш каби қатор муаммоларни бартараф этиш имконини беради.

3. Банк ходимлари ва мижозлар фикрини ўрганган ҳолда мижозларни банкка жалб этишда инновацион хизмат турларини янада кенгроқ жорий этиш, мижозларнинг вақтини тежаш мақсадида банкларда кенг миқёсда барча ҳужжатлаштириш ишлари бўйича он-лайн режимга ўтиш чораларини кўриш, аввало аҳоли ва хўжалик субъектларининг банк тизимида бўлган ишончини оширади. Қолаверса, банкларга мижозларни жалб этиш самарадорлигини оширади. Банк ходимлари ва мижозларининг таклифларни ўрганган ҳолда қуйидаги хулосалар шакиллантирилди:

-банк мижозларини банкка жалб қилишда инновацион хизматларни кўпайтириш;

-мижозларнинг вақтини тежашда банк онлайн тизимини жорий этиш орқали барча хужжатлаштириш, қўл қўйиш бўйича масалаларни ечимини топиш лозим. Чунки банкнинг асосий мижозлари аҳолининг иш билан банд бўлган катлами бўлиб улар банкларда ўзларининг қимматли вақтларини навбат кутиш хужжатлаштириш жараёнларига сарф қилмоқдалар;

- кредитларни қайтарилишида авто тўлов тизимини жорий этиш мижозларнинг ҳисоб рақамларидан кредит фоизларини ундирилишини автоматик тарзда бажариш имконини беради ва муаммоли кредитларнинг олдини олади;

- банкнинг янги инновациялари билан аҳолини оммавий ахборот воситалари орқали таништириш лозим шунда мижозлар оқими кўпаяди;

-омонатлар салмоғи кредитлар салмоғига нисбатан анча кам бўлгани учун банкларнинг ресурс базасини шакиллантиришда инновацион ёндошган ҳолда активларни секьюритизациялашни жорий этиш лозим.

4. Кредитларни қайтарилишида автотўлов тизимини жорий этиш асосида мижозларнинг ҳисоб рақамларидан кредит фоизлари ундирилишини автоматик тарзда бажарилишини йўлга қўйиш лозим. Бу, ўз навбатида, муаммоли кредитлар юзага келишининг олдини олиш имконини беради.

5. Активларни секьюритизациялашни қўллашда, аввало, «Активларни секьюритизациялаш тўғрисида»ги қонунни қабул қилиш, қимматли қоғозлар бозори фаолиятини кенгрок ёритиш ва ресурслар жалб этиш жозибадорлигини ошириш мақсадида оммавий ахборот воситалари, интернет тармоқлари орқали аҳолига активларни секьюритизациялаш амалиётини тарғиб қилиш, секьюритизациялаш амалиётини муваффақиятли йўлга қўйилиши ҳамда инвесторлар хатарини олдини олиш мақсадида даставвал секьюритизациялашни давлат мақсадли дастурлари бўйича қабул қилинган ва тасдиқланган инвестицион лойиҳалар асосида берилган кредитлар таъминотида эмиссия қилинган облигациялардан бошлаш лозим. Чунки, давлат мақсадли дастурлари бўйича қабул қилинган ва тасдиқланган инвестицион лойиҳалар асосида берилган кредитларнинг рисклилик даражаси

паст бўлади. Секьюритизациялашни самарали амалга ошириш тижорат банкларига бугунги кундаги энг долзарб муаммолардан бири бўлган ресурс муаммосини ижобий ҳал этишга олиб келади.

6. Актив операцияларни бошқаришга инновацион усулларнинг турли йўллари жорий этиш мақсадга мувофиқ. Биз таклиф этаётган усуллардан бири New Privat бўлиб, у орқали банк тизимига замонавий хизмат турлари киритилади. Бу эса миждозларни жалб этиш ва банк даромадларининг кўпайиш омили ҳисобланади. Ушбу тизим асосан йирик миждозларни жалб этиш мақсадида жорий этилади. Банклар йирик миждозларнинг маблағларини бошқаришда молиявий кўмакчи вазифасини бажаради ва у орқали фойда олиш имконига эга бўлади.

Ушбу тизимни икки турга ажратдик:

1. Соф иктисодий даромад, бунда миждознинг маблағларини турли хил лойҳаларга йўналтириш орқали банк ҳамда миждоз фойда кўриши назарда тутилади.

2. Ижтимоий хизмат кўрсатишда миждоз ва унинг оиласи муаммоларини қамраб олади, бунда банк миждоздан хизматлар пакетига қараб фоиз олиши кўзда тутилган. Миждоз эса банкка ишонган ҳолда ўз ижтимоий муаммоларини қонуний тарзда банкка топшириши мумкин. Бундан ташқари, масофадан бошқариш ва автоматлаштиришни йўлга қўйиш орқали банк даромадини ошириш имконига эга бўламиз.

7. Актив ва пасивларни бошқариш кўмитасининг ҳаракат дастурининг кетма-кет бажарилиши актив операцияларни бошқаришнинг оптимал стратегиясини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Шу билан бирга банк фаолиятининг самарадорлигини янада ошириш учун тижорат банклари актив ва пасивларни бошқаришни мукамаллаштиришни, ички ва ташқи омилларнинг таъсирини баҳолаш, миждозларга хизмат кўрсатиш тизимини ривожлантириш, молиявий таҳлил хизматини яхшилаш ва оптималлаштиришни ташкил қилиши зарурдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги Қонуни – Тошкент: Ўзбекистон. 1995 йил 21 декабрь

2. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. – Тошкент: Ўзбекистон. 1996 йил 25 апрель

3. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни. – Тошкент: Ўзбекистон. 2002 йил 5 апрель

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 сентябрдаги «Валюта сиёсатини либераллаштириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-5177-сонли фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси банк секторининг молиявий барқарорлигини оширишга оид биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-4487-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2019.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йилнинг 6 майдаги «Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, ПҚ-2344-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2015.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 октябрдаги «Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир

кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-4848-сонли фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2016.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги ПФ-4434-сонли «Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2012.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 13 сентябрдаги «Пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3272-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 15 февралдаги «Пул муомаласини янада такомиллаштириш ва банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китобларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2777-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 2 февралдаги «Республикада банк пластик карточкалари асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоб тизимини янада ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2751-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 28 сентябрдаги «Тадбиркорлик субъектларига «ягона дарча» тамойили бўйича давлат хизматлари кўрсатиш тартибинини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2412-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2015.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли «2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги қарори // Ўзбекистон

Республикаси конун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2010. - №48. – 4-6-б.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 7 ноябрдаги «Банк тизимини янада ривожлантириш ва бўш пул маблағларини банк айланмасига жалб этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-726-сонли Қарори // Ўзбекистон Республикаси конун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2007.

16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 6 июлдаги 258-сон «Банк тизими фаолияти асосий кўрсаткичлари устидан мониторинг ўрнатиш тўғрисида»ги Қарори. Тошкент 2000 й.

17. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Тошкент: Ўзбекистон, 2017 й., 33-бет.

18. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013., 7-б.

19. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 4-б.

20. Синки Дж. Управление коммерческими банками. Перевод с англ.-М.: Сattalaxy. 1994.;

21. Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. Со2-го изд.-М.: «Дело Лтд», 1995.-768 с.;

22. Лаврушин О.И. Банковское дело: Учебник 2-е изд перераб. и доп.-Москва.: Финансы и статистика, 2005.-672с.;

23. Колесников В.И., Кроливецкой Л.П. Банковское дело.- Москва.: Финансы и статистика, 2001.-480с.;

24. Роджер Клайссенс, Филиппе Вертц. Управление филиалами коммерческого банка: Пер. сангл. Цариковой Н.В.Т., 2007.-164с.;

25. Усоскин В.М. Современные коммерческий банк - М.: ИПЦ «Вазар-Ферро», 1994.;

26. Управление активами и пассивами банка: практ. пособие/ А.Е. Кулаков.-М.: Издательская группа «БДЦ-пресс», 2004.-256с.

- 27.Абдуллаева Ш.З.Банк рисклари ва кредитлаш.-Т.:Молия.2002-304 б.;
- 28.Омонов А.А. Тижорат банкларининг молиявий ресурсларини бошқариш, Тошкент «Иқтисод-Молия» 2010.-292б.;
- 29.Бердияров Б.Т. Тижорат банклари актив операцияларининг даромадлилиги.Номзодлик диссертацияси автореферати.-Т.:2002.;
- 30.Рахматов Ҳ.Ҳ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида банк менежментида активларни бошқариш механизмини такомиллаштириш.-Т.:2011.;
- 31.Жиянова Н.Э.Тижорат банклари актив ва пасивларини самарали бошқариш йўналишлари.-Т.:2010.
- 32.О.Ю.Рашидов «Пул, кредит ва банклар»,2011.320 бет.
- 33.Экономический анализ деятельности коммерческого банка: учеб.пособие/ Вешкин Ю.Г.,Авагян Г.Л.-:Магистр,2007.-350с.
- 34.Основы банковского дела: учебное пособие,под ред. О.И.Лаврушина.-М.:Кнорус.2008.-384с.
- 35.Собиржонова Д., Сулаймонова Б. Менеджмент. Ўқув кўлланма.-Т.: Иқтисод ва молия,-2008.212- б.
- 36.Тавасиев А.М. Банковский менеджмент.// Деньги и кредит, 2009 г.№3- 61с.
- 37.Суская Е.П.Управление ссудными операциями как составная часть банковского менеджмента.//Денги и кредит, 2008 г. №4-с.36
- 38.Банковский менеджмент: учебник. под ред. Е.Ф. Жукова. Юнити-Дана 2012 г. 319с.
- 39.Ричард Дафт. Менеджмент. Учебник 2012 г.
- 40.Вахобов А, Ортиков О.Банк хизматлари мажмуининг сифат кўрсаткичи. // Бозор, пул ва кредит. 2006й. №12,9-10-б.
- 41.Додобаев Ю.Т.,Кучаров А.С., Мирзахмедова Н.С. Менеджмент и маркетинг в банках. Учебное пособие.Ташкент 2002 г.
- 42.Файзиев Т. ва бошқалар. Банк менежменти. Касб-хунар коллежлари учун ўқув кўлланма (3-нашри).Т.: «Илм-зиё»,2014.-224б.

43. П.В.Журавлев, С.А.Карташов, Н.К.Маусов, Ю.Г.Одегов. Персонал. Словарь понятий и определений-М.: «Экзамен»,1999.-512с.

44. Э.Ф.Набиев Замонавий менежмент назарияси ва амалиёти. Т.,Академия,2006,252 б.

45.Спивак В.А. Управление персоналом. Учебное пособие. - М.: Эксмо, 2010. - 226 с.

46.Экономический анализ деятельности коммерческого банка: учеб.пособие/ Вешкин Ю.Г.,Авагян Г.Л.-:Магистр,2007.-350с.

47.Абдуллаева Ш.З. Банк иши.-ТМИ. 2003 йил, 196 бет.

48.Пул, кредит ва банклар. Дарслик/ А.А.Омонов, Т.М.Қоралиев. Солик академияси, Тошкент молия институти.-Т.: «Иқтисод –Молия» 2012.-324 б.

49.Печникова А.В.,Маркова О.М.,Стородубцева Е.Б.Банковские операции: Учебник. - М.: ФОРУМ:ИНФРА-М,2005.-368с.

50.Банк менежменти ва маркетинги. Ўқув кўлланма. О.А.Ортиқов, И.Я.Куллиев, Тошкент молия институти, 2015, 208 бет.

51.Друкер П.Ф.Эффективное управление.М.,Гранд,2001

52.Веснин В.Р. Основы менеджмента : учебник / В. Р. Веснин. -М. : Проспект, 2014. 320 с

53.Егорова Н.Е.,Смулов А.М.Предприятия и банки. М.,Дело,2002

54.Стратегическое планирование. Учебное пособие. Под.ред .А.Н.Петрова. Санкт-Петербург, знание,2003.

55.Управление деятельностью коммерческого банка. Под ред.Лаврушина О.И.М.,Юрист,2002.

56.Друкер П.Ф.Эффективное управление.М.,Гранд,2001

57.Каплан Р.,Нортон Д.Организация,оринтированная на стратегию.М.,2004.ЗАО «Олимп-бизнес».

58.Виханский О.С.Стратегическое управление: Учебник.-2-е изд., перераб. и доп.М.: Гардарика,2009. 296с

59.Andrea Vaona(2005).Regional evidence on the finance-growth nexus, Working paper №30,University of Verona, Department

of Economics Sciences, Polo Zanotto, Viale dell. Universita 4,37129,Verona, Italy.

60.Алавердов А.Р. Стратегический менеджмент в коммерческом банке: учеб. /А.Р.Алавердов. – М.: Маркет ДС, 2007 – 576с

61.Ендовицкий Д.А., Бочарова И.В. Анализ и оценка кредитоспособности заёмщика: учебно-практическое пособие. – М.:КНОРУС,2008 – 264с.

62.Тимоти У. Кох. Управление банком: пер. с англ. В 5-ти книгах, 6-ти частях. Уфа: Спектр. Часть 1, 1993. - 132 с.

63.Купчинский В.А. Система управления ресурсами банка / В.А. Купчинский, А.С. Улинич. – М.: «Экзамен», 2000. – 224 с.

64.Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring, BCBS, Dec 2010.35p.

65.Proposal to ensure the loss absorbency of regulatory capital at the point of non-viability - consultative document, BCBS, Aug 2010.21p.

66.Revisions to the Basel II market risk framework - final version, BCBS, Jul 2009.38p.

67.Бэр Х. П. Секьюритизация активов / Х. П. Бэр. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 624 с.

68.ASIFMA-ICMA. Guide on Repo in Asia. Securitisation Data Report. August, 2015 // Asia Securities Industry & Financial Markets Association (ASIFMA) [Website]. URL: www.asifma.org (03.06.2015); Securitisation Data Report // Association for Financial Markets in Europe (AFME) [Website]. URL: www.afme.eu (03.06.2015); Securitisation Data Report // Securities Industry and Financial Markets Association (SIFMA) [Website]. URL: <http://www.sifma.org/> (03.06.2015)

69.Жумаев Н.Х. Ўзбекистонда валюта муносабатларини тартибга солиш методологиясини такомиллаштириш. Монография. – Тошкент: Фан ва технология, 2007й.

70.Бобакулов Т.И. Ўзбекистон Республикасида миллий валюта курсининг барқарорлигини таъминлаш борасидаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.-Тошкент. 2008й.

71.Омонов А.А. Тижорат банкларининг ресурсларини самарали бошқариш масалалари. И.ф.д. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 36 б.

72.Исмаилов А.А. Ўзбекистон Республикаси пул тизимини мустаҳкамлашнинг назарий-услубий асосларини такомиллаштириш. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2016 йил, – 9 бет.

73.Вахабов А.В. Инқироз шароитида банк тизими барқарорлигини таъминлаш // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. – Тошкент, 2009. - № 4 –24б.

74.ASIFMA-ICMA. Guide on Repo in Asia. Securitisation Data Report. August, 2015 // Asia Securities Industry & Financial Markets Association (ASIFMA) [Website]. URL: www.asifma.org (03.06.2015);

75.Securitisation Data Report // Association for Financial Markets in Europe (AFME) [Website]. URL: www.afme.eu (03.06.2015);

76.Securitisation Data Report // Securities Industry and Financial Markets Association (SIFMA) [Website]. URL: <http://www.sifma.org/> (03.06.2015)

77.2016 йилда пул-кредит соҳасидаги вазият ва монетар сиёсатнинг 2017 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари // Бозор, пул ва кредит. – Тошкент, 2017. - №1.

78.2015 йилдаги макроиқтисодий ҳолат ва монетар сиёсатнинг 2016 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари. // Тошкент. - .2016 й.

79.Ўзбекистон иқтисодиёти ахборот-таҳлилий бюллетени. 2015 йил январь-декабрь. Center for Economic Research., JICA. 5-б., 11-б., 20-б.

80.Рейтинги информационный бюллетень РА «Аhbor-Reyting». Ташкент-2017 г., Выпуск №37, - сс. 13, 42, 47, 53.

81.АҚШ Молия Вазирлигининг йиллик ҳисоботи маълумотлари. 2012 й., Financial Report of the USA.

82.<http://www.cbu.uz> –Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий веб сайти.

83.<http://www.worldbank.org> – Жахон банкининг расмий веб сайти.

84.<http://www.nbu.uz>

85.<http://www.uzpsb.uz>

86.<http://www.trastbank.uz>

87.<http://www.stat.uz>. - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси.

88.www.data.bank.org

89.www.biznes-daily.uz

МУНДАРИЖА:

КИРИШ	3
--------------------	---

I БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Банк тизимида актив операцияларни бошқариш борасидаги илмий-назарий қарашлар.....	5
1.2. Тижорат банкларида актив операцияларининг бошқариш стратегияларининг назарий жиҳатлари.....	24
1.3. Тижорат банклари актив операцияларини бошқаришни ташкил этиш йўллари.....	34
<i>1 боб бўйича хулосалар</i>	45

II БОБ.ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ БОШҚАРИШНИНГ УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ ВА ЖОРИЙ ҲОЛАТИНИНГ ТАҲЛИЛИ

2.1. Тижорат банкларида актив операцияларини бошқариш усуллари ва воситалари.....	48
2.2. Тижорат банкларида актив операцияларни бошқаришда имитацион моделни қўллашнинг зарурлиги ва аҳамияти.....	64
2.3. Тижорат банклари актив операцияларини бошқаришнинг жорий ҳолатининг таҳлили.....	70
2.4. Тижорат банкларининг актив операцияларининг барқарорлигини бошқаришда «Базель III» талаблари ва халқаро рейтинг тизимларининг жорий ҳолати.....	85
<i>2-боб бўйича хулосалар</i>	96

III БОБ.ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИННОВАЦИЯЛАРНИ ҚЎЛЛАШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Актив операцияларни бошқаришда инновацияларнинг ўрни.....	98
3.2.Тижорат банкларининг актив операцияларини бошқариш стратегиясини шакллантиришни амалга оширишда вужудга келадиган муаммолар ва уни бартараф этиш йўллари.....	105
3.3. Тижорат банки актив операцияларини бошқаришнинг мамлакат иқтисодиётига ўзаро алоқадорлигининг эконометрик таҳлили.....	116
3.4. Тижорат банкларида активларни секьюритизациялаш орқали бошқариш стратегиясини такомиллаштириш.....	122
<i>3-боб бўйича хулосалар.....</i>	<i>135</i>
ХУЛОСА.....	137
Фойдаланилган адабиётлар.....	140

М. Б. МЎМИНОВА

**ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ АКТИВ
ОПЕРАЦИЯЛАРИНИ
БОШҚАРИШ СТРАТЕГИЯСИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

**Тошкент – «Инновацион ривожланиш
нашриёт-матбаа уйи» – 2021**

Мухаррир: М.Ҳайитова
Тех. муҳаррир: А.Мойдинов
Мусаввир: А.Шушунов
Мусахҳиҳа: Ш.Миркосимова
Компьютерда
саҳифаловчи: М.Зойирова

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Тел: +99899920-90-35
Нашр.лиц. № 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Босишга рухсат этилди 02.06.2021.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. «Times Uz» гарнитураси.

Офсет усулида босилди.

Шартли босма табағи 10,0. Нашр босма табағи 9,25.

Тиражи 100. Буюртма № 50

**«Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи»
босмахонасида чоп этилди.
100174, Тошкент ш., Олмазор тумани
Университет кўчаси, 7-уй.**